SHIVAJI UNIVERSITY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES

Vol. III

Saptaśatīsāra With Bhāvadīpikā

of

Vema Bhūpāla

along with the

Chappaṇṇaya–Gāhāo

(Text and Chāyā)

Edited by

Dr. A. N. Upadhye, M. A., D. Litt.
Dean, Faculty of Arts,
Shivaji University, Kolhapur

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR
1970

EDITORIAL BOARD

First Edition : Copies 750
1970

Printed by : D. K. Kadam, Superintendent, Shivaji University Press, Kolhapur-4
and
Published by : Dr. (Smt.) U. Ithape, Registrar, Shivaji University, Kolhapur-4.

शिवाजी विद्यापीठ-संस्कृत-प्राकृत-ग्रन्थमाला

तृतीयं पुष्पम्

श्रीमद् वेमभूपालस्य

सप्तशतीसारः

भावदीपिका च

परिशिष्टे

छप्पण्णयगाहाओ

(मूलगाथाः संस्कृतच्छाया च)

संपादकः

उपाध्ये-कुलोत्पन्नः नेमिनाथतनयः आदिनाथः

एम्. ए., डी. लिट्.

कोल्हापुरस्थ - शिवाजी विद्यापीठे-कलासंकायप्रमुखः

प्रकाशकाः

कोल्हापुरस्थ - शिवाजी विद्यापीठस्य कुलसचिवाः

मुद्रकः

कोल्हापुरस्थ-शिवाजी विद्यापीठ-मुद्रणालयस्याधिपतिः

शकाब्द : १८९२ मूल्यम् ७ रूप्याणि खिस्ताब्द : १९७०

TABLE OF CONTENTS

1. Foreword : Dr. A. G. Pawar — v–vi
2. General Editorial : Dr. G. V. Kulkarni — vii–viii
3. Preface : Dr. A. N. Upadhye — ix–x
4. Introduction by the Editor — 1–24
5. Saptaśatīsāra with Bhāvadīpikā — १–४०
6. Index of Gāthās — ४१–४२
7. Index of Trivikrama's Sūtras quoted in the Commentary — ४३–४४
8. These Gāthās illustrated elsewhere — ४५
9. Quotations in the commentary — ४६
10. Appendix : Chappannaya-Gāhāo — ४७–८१
    (i) Introduction — ४९–५४
    (ii) Text with Chāyā — ५५–७८
    (iii) Index of Gāthās. — ७९–८१

FOREWORD

Śālivāhana has been a house-hold name with us particularly because of the Śaka era which has been widely current in Maharashtra Śālivāhana is also called Hāla He ruled from Paithan some time at the beginning of the Christian era Many legends have grown around his name, and his personality is highly revered even in the Āndhra country In an obvious reference to the king, a Gāthā praises him for ensuring the welfare of the common people Hāla was not, however, only a great king but also a lover and connoisseur of poetry The *Gathāsaptaśati*, in Prākrit, is his compilation of selected lyrical verses which vividly express ideas and experiences in a most unsophisticated language What catches the eye of the reader is that such common people as a farmer, a hunter, a cowherd, a cowherdess, and even the girl who guards the field or grinds corn at home, have been the subject-matter of these songs, the nature and seasonal settings of which are alluring The landscape is of Maharashtra which has remained more or less the same in rural areas though twenty centuries have passed As A B KEITH puts it, there is seen in these lyrics 'a measure of naturalness which is doubtless the reflex of the matter-of-fact spirit of the Maratha People' Every verse is a self-sufficient pen picture, almost a miniature painting Love constitutes the predominent theme, and there is no end to the modes in which it is expressed Here are a few gems 'They tell me that my hard-hearted lover will be leaving me tomorrow morning Oh night! continue indefinitely so that there may be no dawn' 'Happy are the women who see their beloved in their dreams I do not get any sleep in his absence How can I then see him in sleep' 'The thirsty traveller feasts his eyes on the maiden who pours water for him, and to prolong the feast,

lets the water escape through his fingers while she, with equal desire, lessens the stream of water which she directs into his hands'. Those who know how water has been served in India to a traveller, will appreciate the poetic imagination of this unknown author. Hāla has selected and collected such verses from many that were current in his days and presented them in his Kośa It is from such Seven Centuries of Verses of Hāla that the Āndhra ruler, Vema Bhūpāla (c 1403–20), selected one hundred of his *Saptaśatīsāra* and wrote a commentary, *Bhāvadīpikā* in Sanskrit, on them, in which with a fine taste and scholarship he elucidates their poetic and aesthetic significance and appeal

Dr A N Upadhye, who has edited the Text, has already made a name for himself as an assiduous text-critic He has brought to light a large number of Prākrit, Sanskrit and Apabhramśa works and edited them with exemplary patience and insight. He has critically edited here the text of *Saptaśatīsāra* along with *Bhāvadīpikā* with his wonted acumen, meticulous care, and profound scholarship It is a pleasure to present this 'Collection' to the deserving and scholarly readers as one of the volumes of the Sanskrit and Prākrit Series of Shivaji University, Kolhapur

Vidyanagar :
Kolhapur. 12–12–70

A. G. Pawar
Vice-Chancellor

GENERAL EDITORIAL

Our thanks are due to Dr Upadhye who has enriched the Sanskrit and Prākrit Series of the Shivaji University by contributing this volume

It is very kind of our Vice-Chancellor to have obliged us with his Foreword to this volume

G. V. Kulkarni

PREFACE

After I edited the *Līlavaī* for the Singhi Jain Series, No 31 (Bharatiya Vidya Bhavana, Bombay 1949, 2nd ed 1965), the personality of its hero, Hāla, had an attraction for me His *Gathasaptaśatī* has to be a constant companion of all the earnest students of the classical literature in Sanskrit and Prākrit So it has been with me As it has greatly influenced most of the classical poets and as it has been an inexhaustible source book for the writers on poetics as well as for the Prākrit grammarians, the *Gathasaptaśati* has ever remained a standard work in ancient literature of India Its universality of appeal is well evinced by the fact that it is found translated gracefully in many modern Indian languages Owing to these facts, I have always felt all these years that it is a pity that a critically presented text in Devanāgarī, worthy to be a National Edition, of the original Prākrit anthology, commanding the respect of scholars as an authentic one, has remained yet a desideratum

It was exactly one hundred years back that A WEBER, that indefatigable German Orientalist, gave us a model edition of Hala's *Kośa* (Leipzig 1870) He pursued his studies on this work thereafter too The Prākrit text presented by him and the critical apparatus and discussion about various aspects of this work in the Introduction have an abiding value even to this day Indian scholars cannot afford to forget this great savant, who has done so much for Indian literature in general and Prākrit literature in particular May be it is a coincidence, but I am happy to note that

the publication of this *Saptaśatīsāra* with the *Bhāvadīpikā* marks the centenary of WEBER's first critical edition of Hāla's *Saptaśatī*

It was Prof SRIRAMAMURTI, of the Andhra University, that drew my attention, as early as 1961, to the need of an authentic edition of the *Saptaśatīsāra* with the *Bhāvadīpikā* of Vema Bhupāla and procured for me a copy of the edition in the Telugu script But, being given to understand that a friend of mine in Mysore was working on it I kept my material aside for a while Later, I was assured that he was not proceeding with the proposed work I therefore took up the plan, held in abeyance for some years seriously in 1965 My friend Dr V RAGHAVAN University of Madras secured for me a transcript of the Madras Ms and also obliged me with a list of the commentaries on the *Gāthāsaptaśatī* Some corrupt portion of the text was emended and explained to me by my revered Professor Dr P L VAIDYA Poona My friend Prof M V PATWARDHAN of Poona helped me throwing light on some obscure contexts in the *Chappannayagahao* Prof E V V RAGHAVACHARYA, Hyderabad, gave me some Bibliographic notes Shri V G DESAI B A Kolhapur, has rendered valuable assistance in the preparation of the press copy I am very grateful to all of them

My thanks are due to the Director, Oriental Institute, Baroda, for his permission to reprint here my paper on the *Chappannayagahao* from the *Journal of the Oriental Research Institute*, IX iv, *June 1962* The Sanskrit chāyā, however, is added here

It was very kind of the authorities of the Shivaji University, Kolhapur to have included this work in their Sanskrit and Prākrit Series It is quite generous of Dr A G Pawar, the Vice Chancellor, to grace this volume with a Foreword

The Shivaji University Press extended to me all cooperation in the printing of this work

Lastly, I shall be failing in my duty, if I do not record my sincere gratitude to the University Grants Commission, New Delhi, for having so generously made me the grant intended for retired

Teachers It is this timely aid that enabled me, even after retirement, to pursue my researches in my specialised branches of Indology with the peace of mind all such work needs

karmaṇyevādhikāras te |

Dhavalā, VIII Rajarampuri,
Kolhapur 1-11-70

A N Upadhye

Introduction

1 MSS MATERIAL AND TEXT-CONSTITUTION

THIS EDITION of the *Saptaśati-sara*, along with the *Bhava-dipika* of Vema-Bhūpāla, is based on the following material

M -This is a modern copy in Devanāgarī, foolscap sheets 1-91, written only on one side of the sheet and got prepared for me by my friend Prof Dr V RAGHAVAN, Madras He informs me that this copy is made 'from a paper Devanāgarī transcript in the Madras Government Oriental Manuscripts Library, bearing the No R 3394 Its original is a palm-leaf Malayalam Ms in the Paliyam Estate Collection This collection is now in the custody of Kerai University Mss Library (Director Dr K RAGHAVAN PILLAI) The Alphabetical Index mentions a Ms of *Gāthasapta-śatisara* bearing No 2731 It needs verification whether their No 2731 is the same as the Paliyam Ms' This copy could not be too much relied upon for the Prākrit Text, and, even in the Sanskrit Commentary, it bristles with scribal mistakes The copyist often confuses between an *anusvara* followed by a consonant and a duplicate consonant, for instance, *tamu* for *tattu*, *samcia* for *saccia* etc Often *p* is represented by *v*, *i* by *l*, *u* by *da* etc May be that the copyist has not been able to read his *adarśa* *correctly* The Sutras of the Prākrit Grammar, which are quoted in the commentary, are not at all written with the necessary accuracy

T -This stands for the printed edition '*Sapthasathi saramu* with *Bhava Dipika*' by Peda Komati Vema with Introduction, purport and translation by D V SITARAMASWAMI, M A, Andhra University Series No 45 Roughly Double Crown 8vo, 26-88-2 Published by Andhra University, Waltair, 1951 Price Rs 3/- It is printed in Telugu characters There is an Introduction dealing with the *Gathasaptaśati*, its author and *Bhāvadīpikā* and its author The

Prākritā Text is followed by Sanskrit Chāyā and *Bhāvadīpikā* and prose *rendering of the Gāthā in Telugu* There is given also, at the close of the work (pp 71–88), a metrical Telugu version of the Gāthās printed earlier As a University publication, it is not at all a creditable performance The Prākrit Text is full of blunders, and the presentation of the Sanskrit Commentary is far from satisfactory In the Prākrit Text very often *l* is written for *i*, *l* for *l*, *b* for *v*, *d* for *ḍ* etc , and no distinction seems to be made between an *anusvāra* which nasalises and the fat zero which duplicates the following consonant At times no distinction of short and long vowels is made Spacing in print is worse than that in a good Ms The Sūtras of the Prākrit grammar included in the commentary are wrongly given By way of illustration an extract may be reproduced here in Nāgarī

नायिका सखी माह

कइ यम वरहिअ० ब्रे० म० ण० छि० चि अमामिमाणुसेलोए ।
जलहोलकडस विरह० हो० सइ विरह०मिकोजिवल ॥ ५२ ॥

[कैतव विरहित प्रेम नास्त्येव सखि मानुषे लोके ।
यदिभवति कस्य विरहोभवति न विरहे को जीवति ॥]

अत्र काचित् स्वाधीनपतिका पत्यौ निरतिशय प्रेमानुबद्धा विरहे क्षणमपि नशक्यं जीवितुमिति मन्वाना तस्मिन् प्रोषिते प्राणान् धारयती मरया पुरस्तान् हे सखि मानुषे लोके निष्कैतव प्रेम नास्त्येव यद्य स्ति कस्य विरह – यथाकथंचित् विरहेसति केनवा जीव्यत इत्यनेन– मया विरह सह्यते जीवित मपि धार्यते मम प्रेम सकैतव मित्यात्मान मुपालभत इत्यभिप्राय – हेतुरलङ्कार निष्कैतवप्रेम्णो विरहाभावनिमित्तत्वात् –अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनि निर्वेदस्यप्रतीते –

Obviously, the editor has his own ideas of spacing Sanskrit words, he has not worried himself about properly writing the Prākrit text, he is indifferent about the presentation of the Sutras of the *Prākrit grammar quoted in the Bhāradīpikā*, in fine, he has just reproduced the Sanskrit and Prākrit text as he felt like copying them

Both M and T contain quite significant common slips and errors which go to indicate that their common ancestor codex is not far *distant in time* Quite a reliable text of the *Bhāvadīpikā* could be presented with the help of both of them In constituting

the critical text of the Gāthās an attempt has been made, in the present edition, to restore the version which must have been there before Vema Bhūpāla on the basis of our sources, namely, M and T While doing so, the editor has carefully studied all the readings so elaborately recorded by A Weber,[1] especially those from what he calls T (elugu) Recension Of course, the rules of Trivikrama's Prākrit Grammar,[2] normalisation of orthography etc have been kept in view

2 MUKTAKA POETRY

The *muktaka* composition falls under lyrical poetry, and has gradually assumed a clear cut definition, as Abhinavagupta in his *Locana* on the *Dhvanyaloka*[3] puts it

पूर्वापरनिरपेक्षेणापि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम् ।

The poetic spirit behind a *muktaka*, in the ultimate analysis, veers round, in the hands of Indian poets, the well-known themes, corresponding to the four human objectives *dharma*, *artha*, *kama* and *moksa* When *dharma* and *moksa* go together, the *muktaka* breathes the spirit of *niti*, i e, moral maxims or didactic precepts, and the presiding *rasa* or sentiment is *śanta* or *bhakti* When *dharma* and *artha* go together the predominant *rasas* are *bhakti*, *karuna*, *vira* etc, and the *muktaka* becomes a good *subhasita*, didactic in guidance and worldly in tone When *kama* is the predominant theme, the *muktaka* delineates the relations of youths of attracting sexes with mutual responses and with reference to environments, both social and natural the all-pervading *rasa* is *śrngara* in its different conventional varieties, These give a good insight into the Indian thought-patterns and ways of life, and here the author gets ample scope for description of nature as well The *muktaka* in this pattern becomes a *subhasita* in certain contexts and an *arthantaranyasa* in others

3 KOŚAS OR ANTHOLOGIES

The collections of *muktakas*, often composed or compiled by different authors, obviously cover all the four objectives, and,

1) Das Saptaśatakam of Hāla Leipzig 1881
2) Ed P L. Vaidya Jivarājā J Granthamāla Sholapur 1954
3) Ed Kāvyamāla 25 Bombay 1935 p 175

now and then, the verses are classified into *vajjas* or *paddhatis*, according to the topic of discussion Some of the anthologies put together stanzas on such different themes that one is struck, as Dr R N DANDEKAR rightly observes,[1] by the polarity of Indian attitude which is revealed in them 'On the one hand, one comes across stanzas which embody the most sensuous kind of poetry, while on the other, there are stanzas which speak of the vanity of human life and accordingly recommend a life of renunciation These latter stanzas are often characterised by a cynical view about the fair sex, which, it is asserted, is the main source of all evil in this world' Any way an anthology presents the complexity of life without holding fully, before the reader, any part or aspect of it

Confining ourselves to the ancient period of Indian literature, these can be illustrated by some compositions of outstanding poets For these anthologists what is said in a stanza is more important than the author who says it or the time when he said it Attention may be concentrated on such works as contain lyrics of the *muktaka* type, singly or collectively, and embrace different topics

The *Thera*-and *Theri-Gathas*[2] contain much wise sayings in the *muktaka* pattern, and they prominently pertain to Dharma in its miscellaneous aspects Jaina canonical texts, works on Dharma-śāstra, the great epics like the *Mahabhārata* and *Rāmāyana*, etc contain many *muktakas* Bhartrhari's three Śatakas [3] Nīti (Dharma and Artha), Vairagya (Dharma and Moksa) and Śrngāra (Artha and Kāma) are an attempt by a gifted poet to portray the complexities of life, laying more or less stress on one aspect or the other of the human objectives He uses choice expressions, and his style is catching and diction elegant

The early Tamil literature gives plenty of specimens of the *muktaka* type with themes corresponding to *dharma*, *artha*, *kama* and *moksa*, for instance, the eight collections known as *Ettutogai* or *Ett-t-tokai*[4]. In some of these love is the predominant theme Their dates are uncertain and controversial, but they represent a good amount of collective wisdom in which many authors have

1) *Subhāsitamuktāvali* *Journal* of the University of Poona Humanities Section, No 15 p 4 Poona 1962.
2) *Khuddaka-nikāya* Nalanda ed pp 234 ff 1959
3) Ed D D [illegible]
4) S Vaiyapu[illegible] pp 20 f Madras 19[illegible] [illegible] of *Tamil Literature* [illegible]

their share The *Tiru-k-kural* or *Kural* systematically deals with *dharma, artha* and *kāma*, but much of it can be labelled as *muktaka* poetry The *Kural* like the *Gāthakośa* derives its title from the metre used in it [1] both of them have influenced subsequent literature the first in Tamil and the latter in Sanskrit and Prākrit

Likewise the Tamil *Naladiyar* (i e , *catuspadi*[2]) derives its title from the pattern of metre and contains four hundred quatrains, each one composed by an unknown saint but all of them edited and compiled together later by Padumanār They are something like the *Thera Gathas* Their contents have plenty of worldly wisdom with a good deal of religious inclination breathed through them Like the *Kural* they are divided into artificial sections of *dharma, artha* and *kama*, but one can very easily transfer some verses from one section to the other Thus the spirit of *muktaka* poetry pervades our ancient literature, and, in a way, it is the best form to carry to the posterity the wisdom of the earlier generations

The range of floating *muktakas*, epigrammatical verses, is pretty large : they can be picked up in plenty from the epics, Dharmaśāstras, from fables, from Kāvyas, works on Sanskrit rhetorics and even from the commentaries like the *Mahabhasya* of Patañjali In fact, learning or *bahu-śrutata* consisted in ancient India in one's being able to quote verses like these in oral discourses and discussions Their contents are varied, and some of them at least are not without poetic flash or striking imagery which induces one to commit them to memory It is this necessity that led to the compilation of what are called Kosas or anthologies The term Kośa has a special sense in this context as defined by Viśvanātha (*Sahitya-darpana* VI 329)

कोशः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

Dandin (*Kavyadarśa* 1 13) mentions *kośa,* and Vādighanghāla explains him by saying

कोशो नानाकर्तृकसुभाषितरत्नसमूहः ।

In Sanskrit *kosa*, signifying an anthology, is often replaced by

1) S V Pillai Ibid p 85
2) S V. Pillai ibidem pp 88–90

more significant and suitable terms, to indicate collections of Subhāsitas, such as, *-muktāvali,-samdoha* etc Some are compilations of the stanzas of other poets, while some are individual compositions M KRISHNAMACHARIAR [1] has listed a good number of them (Section 373) Those which are collections have special significance, because, now and then, they quote works and authors which have not otherwise come down to us Such anthologies in Sanskrit are comparatively late in age, and the earliest known does not go before 1000 A D Historians of Sanskrit literature like M WINTERNITZ, A MACDONELL, A B KEITH, S K DE have offered their observations on some important Kośas

4 KING HĀLA

In Indian literature, the most important Kośa is that of Hala in Prākrit, originally known as *Gahakoso*, but popularly called *Sattasai* (*Saptaśati*) or *Gathāsaptaśati* [1] Bana (c 620 A D) has referred to it in his *Harsacarita* (I 13)[2] in this manner

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहन : ।
विशुद्धजातिभिः कोष रत्नैरिव सुभाषितैः ॥

Uddyotana refers to it in his *Kuvalayamala* (779 A D)[3] in this manner (p 3, lines 21–22, see also line 18)

भणिइ-विलासवइत्तण-चोल्लिक्के जो करेइ हलिए वि ।
कव्वेण किं पउत्थे हाले हाला वियारे व्व ॥
पणईहि कइयणेण य भमरेहि य जस्स जायपणएहिं ।
कमलायरो व्व कोसो विलुप्पमाणो वि हु ण झीणो ॥

A good deal has been written about Hala, [4] the compiler

1) *History of Classical Sanskrit Literature* Madras 1937

2) The *Prabandha Cintāmani* of Merutunga (1306 A D) attributes to him a Samgraha gathā kośa named after Satavāhana (सातवाहनाभिधानं) and containing seven hundred gāthas (p 10 Śāntiniketana 1933) Rājaśekhara (1349 A D) in his *Prabandhakośa* (Śāntiniketana 1935) p 72 mentions how once Hala propitiated Sarasvati to make up for his humiliation requesting her that the entire metropolis should be poetically inspired The goddess granted this and he collected 10 crores of Gāthās which constituted the Satavahanaka Śastra

3) Ed P Peterson Bombay 1909

4) Ed A N Upadhye, Singhi J Series Nos. 45-46, Bombay 1959-69

5) See my ed of the *Līlāvaī*, Singhi J Series No 31, 2nd ed., Intro pp 42 ff., Bombay 1966

of the *Gahakoso* Besides Hāla he is called by alternative names Salavahana Salahana, Sātavahana etc Hala has won remarkable eminence in Indian history, legends and literature [1]

The inscriptions and coins connected with the so-called Āndhra, Āndhrabhrtya or Satavahana dynasty are a valuable source of information Some of them clearly testify to the existence of a race or family of Sāda or Sata vahanas[2] One can easily surmise that Hala stood for Sāda in a local Prakrit dialect, and that Sāda is a shortened form of Sadavahana[2] The legend *Satasa* occurring on coins is taken by scholars to stand for Sadakarni though it may as well be equated, at least in some cases with Satavāhana which is a title borne by the kings of that dynasty Lately, however, a couple of coins have come to light, and they clearly mention a king Sādavahana [3] It is just possible that he was most prominent in the family or the founder of the dynasty which consequently came to be known after him The first Sadavahana is being assigned to the 3rd century B C or so though it is not unlikely that his period comes later by a century or two The Puranas[4] designate this family as Āndhra possibly because it held its sway, at some time over the Āndhra country They enumerate 29 or 30 kings and assign to them 456 or 460 years One Hala (of course different from the progenitor of the dynasty, but bearing the same name or title and consequently confused mutually in floating traditions) figures in this dynastic list as the 17th king The chronology of these kings is much uncertain it is surmised however, that this dynasty rose to power soon after the death of Asoka c 232 B C The Puranic calculation, which mentions the period of reign of each king would require us to assign Hala with his reign extending over just five years only, to the *first century* A D The text of the

1) Hemacandra s Prākrt Grammar i 8 211 gives Satavahana Salahana and Salavahana His *Desinamamala* VIII 66 *Śālāhananmi Halo*, com *Halo Sātavahanah* also II 36 *Halammi Kuntalo* com *Kuntalo Satavahanah* and III 7 *Halammi Cauracimdho* com *Ca racimdho Sātavahanah* In [illegible] s Sanskrit lexicons too he equates Hala with Satavāhana

2) Rapson *Catalogue of Indian Coins* Āndhras etc London 1908 see pp xivi ff also D C Sircar *Select Inscriptions* I Calcutta 1942 pp 183 ff K Gopalacdari *Early History of the Andhra Country* Madras 1941

3) [illegible] has been noticed the change [illegible] la–Sāla (Sāta) probably also [illegible] p cit p xx

4) [illegible] The *Journal* of the Numis [illegible] 45 pp 1–4 see also *Bulletin* of [illegible] 3 March 1945

Gahākoso has grown from time to time Such popular songs would undergo dialectal changes in the mouth of people So the Prākrit dialect cannot be a safe evidence to fix the date of Hāla

Like the ancient monarch Vikramāditya and medieval king Bhoja, Sādavāhana, generally mentioned as Śālivāhana in Sanskrit, has become a favourite subject of many legends some of which are like fables and miracles According to Somadeva's *Kathasarit-sāgara*[1] etc Sātavāhana of Pratisthāna, probably the same as Paithan on the bank of Godāvarī, was a patron of Guṇādhya, the author of the *Bṛhatkathā* in Paiśācī, and of Śarvavarman, the author of the *Katantra* grammar That he is made to learn Sanskrit presumes that Sātavāhana and his family were partial to Prākrit which is attested by the fact that the Sātavāhana inscriptions and coin-legends are in Prākrit Vātsyāyana also refers in his *Kamasūtra* to a king of Kuntala, Śātavāhana Śātakarṇi by name, who killed his queen Malayavatī with scissors[2] Rājaśekhara records that it was reported that Sātavāhana, the king of Kuntalas, had Prākrit as the household language[3] The *Vajjalaggam* (Gāthā No 468)[4] clearly presumes a tradition that Hala ruled at Pratisthāna on the bank of Godāvarī

The *Niśītha* (ed Sanmati Jñānapītha, Agra) refers to Sālavāhana, see gāthās 1571, 3153 Further, there are some Prabandhas,[5] ancient and modern, and Cantas which record

1) Rapson Op cit pp lxiv ff, Pargiter *The Purāṇa Text of the Dynasties of the Kali Age*, Oxford 1913, pp 35-43
2) Nirṇayasagara ed., Bombay 1930 especially Kathāpitham, Keith *A History of Sanskrit Literature*, Oxford 1928, pp 266 ff
3) कर्तर्या कुन्तलः शातवाहनो महादेवी मलयवती (अधान)। Chap XII Kuntala may be even an alternative name of Hala that is how Hemacandra appears to have taken it in his *Deśīnāmamālā* quoted above
4) श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा तेन प्राकृतभाषात्मकमन्त पुर एवेति समानं पूर्वेण I p 50, G O S, 3rd ed., Baroda 1934
4) पुरिसनिसेसेण सइत्तणाइ न कुलक्कमेण महिलाणं ।
सग्गे गए [illegible] हाले न मुयइ गोला पइट्ठाणं ॥
468 Ahmedabad 1969
5) See 1) *Purātana-prabandha-samgraha* Singhi Jaina Granthamālā 2, Calcutta 1936 *Sātavāhana-prabandha p 11*, *Nāgārjunaprabandha* pp 91 92 Pādaliptaprabandha pp 92 95 2) *Prabandha-cintāmaṇi* of Merutunga Ibid No 1, Śāntiniketana, 1938 Sātavāhanapra , pp 10 11 , 3) *Prabandhakośa* of Rājaśekhara, Ibid No 6 Śantiniketana 1935, Sātavāhanaprabandha pp 66-67 Nāgārjunapra , pp 84-86 Pādaliptapra p 14 4) *Prabhāvakacarita* Ibid, No 13, Ahmedabad 1940 Pādaliptacaritam, especially pp 36-40

various legendary tales about Sātavāhana His name is variously spelt in Sanskrit : Sāta-, Śāta-, Sāla-, and Śāli-Vāhana Almost uniformly he is associated with Pratisthāna on the Godāvarī in Mahārāstra Some of the legendary tales may be summarised here .

1) Sātavāhana *inherited the kingdom of his father* Naravāhana who retired from the world being censured by the public for his attempt to sacrifice a gallant boy before Cāmundā 2) Once Sātavāhana sent out a military expedition, and within one day he had four festive events by day-break he had a son; by midday nine crores of golden coins were obtained from a well; by afternoon Daksina Mathurā was conquered, and by evening Uttara Mathurā was annexed 3) In his earlier life Sātavāhana, as Kālikācārya or Jñānasāgara explained to him, was a burden-bearer; and as a result of his pious gift of food to a monk, he became a king in his subsequent life The Aquatic Deity, under the garb of a fish in Godāvarī, who knew all this, smiled at his prosperity 4) Sātavāhana was born from a Dvija widow through her contact with Śesa Nāga who asked her to remember him in adversity 5) The fame of the potter-boy Sātavāhana as a fair judge reached the ears of Vikramāditya of Ujjain who consequently anticipated in him a prospective and potential adversary and sent against him a well-equipped army The boy was unruffled His mother, however, sought the aid of Śesa Nāga who gave a pot of nectar with which the boy's earthen horses etc ; were sprinkled and turned into a genuine army with the aid of which the boy routed away the enemy He conquered the territory in the North as far as Tāpī and started his era 6) A Brāhmana, Śūdraka by name, trained himself as a Ksatriya against the wish of his father Sātavāhana appreciated *his strength and appointed him a city-guard who successfully* carried out his duties with only a staff as his weapon Māyāsura assumed the form of only a Head and kidnapped the queen Passing through great ordeals, Śūdraka propitiated Mahālaksmī at Kollāpura, but he died along with his two faithful dogs on the field while fighting against Kollāsura, the brother of Māyāsura The goddess revived him and his dogs to life and gave him a sword and a boon of invincibility He killed Māyāsura and rest-

---

1) This episode is found in the *Kathāsaritsāgara* also, see Kathāpīṭha, Taranga 6, verses 114 , ff p 11

ored the chaste queen to Sātavahana just in time to save him from immolating himelf *in fire out of disappointment* The king joyfully welcomed the queen and greeted Śūdraka by giving him half of his kingdom 7) King Sātavāhana had a harem of five hundred queens Queen Candralekhā laughed at his ignorance of Sanskrit when he misunderstood *modakaih* as sweetmeats, the intended meaning being *mā+udakaih* [1] Being ashamed, *he propitiated Sarasvatī*, and through her favour he *collected ten crores of gāthās to* constitute a Sātavahanakaśāstra [2] 8) On account of the successful military achievements of his commander in chief Kharamukha, Hāla was puffed with pride, but his minister managed to pacify his vanity by a false report of the death of Kharamukha and of his subsequent revival to life 9) Hearing a remark of conventional *meaning, Hāla decided to marry, every four days, beautiful girls* from the four classes of society It was a social calamity that many youths had to go without marriage Propitiated by a Dvija, a goddess assumed the form of a beautiful girl, but simply scared the king to death by developing terrific appearance on meeting him 10) Sātavahana was a contemporary of king Vikramārka who flourished 470 years after the Nirvana of Mahāvīra, and it appears *that he was different from another Satavahana who changed the* date of *paryūsana* in the presence of Kalakācarya, otherwise an ancient gāthā is contradicted [1] 11) Nāgarjuna was a Siddhapurusa and had studied under Padalipta He became a Kalā-guru, teacher in arts, of Sātavāhana [2] Queen Candralekhā had accepted Nāgārjuna as her brother He could fly in the air After propitiating Vāsuki Nāga, he came to possess a miraculous liquid (*rasa*) 12) Padalipta once came to Pratisthāna on the bank of Godavarī and found in king Satavahana an outstanding personality, *pre eminent among the learned, brave, philanthropic and romantic* He proved to the audience his learning and wisdom He composed there *Nirvana--kalika, Praśna prakaśa* etc His Campū *Tarangalola* was highly appreciated by the king and his assembly But a courtezan

1) एकदा भारतीमभ्यर्थयत । सकलमपि पुरे आघयामार्धमह्न कविरूपं भवतु । तथैव कृतं देव्या । एकस्मिन दिवसे दशकोट्यो गाथा सप्तशा । सातवाहनकशास्त्रं संस्कृतम् । *Prabandhakosa* p 72

2) Namely नवसयतेणउएहिं समइक्कंतेहिं वीरमुक्खाओ । पज्जोसवणचउत्थी कालयसूरीहिं ते ठविया ॥ *Prabandhakosa* p 74

3) पृथिवीं विचरन् पृथिवीस्थानपत्तने सातवाहननृपस्य कलागुरुर्जात । *Puratana-prabandha samgraha* p 91

had no words of praise for him Pādalipta pretended to die, and when his body reached her door on way to the burning ground, she simply wept and cursed the cruel god of death who snatched away Pādalipta like that [1]

Apart from the above legendary bits of information *included in Prabandhas, there are available even some independent* poems glorifying the life and acts of Śālivāhana [2] The *Vikramodaya*, which celebrates the glories of Vikramāditya, devotes one chapter to Śālivāhana According to the *Viracarita*, Śālivāhana of Pratisthāna is depicted as a conqueror of Vikramāditya of Ujjain It describes 'the *heroic achievements of* Śūdraka, the friend and afterwards coregent of Śālivāhana and subsequently of his son, and his ultimate usurpation of the throne' According to Śivadāsa's *Śalivahanacarita*, Śalivahana conquered Vikrama and married his daughter Madayantī from whom he had a son Trailokyasundara who married Padminī, daughter of king Suryasimha of Simhala He performed a horse sacrifice There is one more *Śalivahanacarita of an unknown author* Its *plot is summarised* thus 'Śalivahana was the grandson of a Ksatriya, Latasimha by name, whose residence was Pratisthana nagara on the banks of the Narmadā Śalivahana was *born to his daughter* Śaśikala by *Taksaka, one of the eight* Nagas, *who assumed the form of her* husband during his absence Śaśikala fearing a social scandal threw her son into Narmadā *in a covered earthen pot* A potter got the pot while floating in the river and took the baby to his house The child grew up in the pot-maker s house and afterwards became the great Emperor Śālivahana'

The Prākrit poem *Lilavai* (c 800 A D) depicts Salavāhana or Hala as its hero Nāgārjuna and Bhatta Kumārila are associated with him He is ruling at Pratisthana on the bank of Godāvarī in the Aśmaka country He marries a Simhala princess, and the plot grows round this event The setting of the poem is quite attractive, with predominant sentiment of Śrngara

From all these legends and tales about Sātavahana certain broad points are clear He is uniformly associated with Pratisthāna

1) सीसं कहव न फुट्ट जमस्स पालित्तयं हरंतस्स। जस्स मुहनिज्झराओ तरंगलोला नई वूढा॥ *Puratana-prabandha-samgraha* p 94 The original *Tarangavai* or *Tarangalolā* of Padalipta is no more available but there is found today a later digest of it in Prakrit

2) M Krishnamachariar *History of Classical Sanskrit Literature* pp 275-76

There is some mystery about his birth At times he is made partial to Jainism, or a devotee of Mahālakṣmī or Cāmuṇḍā, or a performer of the horse-sacrifice stripped of sectarian bias, it may be taken that he was pious, if not religious His partiality for Prākrits was often ridiculed He was a mighty monarch, quite lucky and aided by divine favour He was just, brave and a worthy rival of Vikramāditya He was assisted by commanders like Śūdraka and Kharamukha He was generous and a patron of learning He was not averse to worldly pleasures He is associated with eminent Jaina monks like Pādalipta, Kalakācārya etc and (Buddhist?) teachers like Nāgārjuna

5 HĀLA'S SATTASAI

The name of Hāla has become memorable in Indian literature by his *Sattasaī* or *Saptaśatakam*, or more genuinely *Gahakoso* (Sk *Gāthakośaḥ*), which is the earliest known anthology of Prākrit (or specifically Māhārāṣṭrī) verses in gāthā metre mostly of erotic contents Every verse is an unit by itself, a miniature sketch as it were in words, with well-chosen strokes of select and suggestive vocabulary The present collection, put together from different recensions, contains a large number of such word paintings It depicts primarily village life in its various contexts at home, on the field, through streets, in the garden, on the mountain slope, by the well side and on the river banks The various seasons with their flora and fauna supply the necessary back ground, as well as refreshing flavour The family life of a simple and unsophisticated village folk is seen in its different colours, though mostly with respect to their love affairs The current of eroticism is so strong in this anthology that the commentators force it out even from a slight suggestion, if not from nowhere Now and then we get glimpses of the town and court life, and that is inevitable, because some of the gāthās have come from the pens of kings and their court poets The collection is rich in maxims and popular sayings, and sheds good deal of light on the customs and conventions in the contemporary society There are allusions to deities like Śiva, Pārvatī, Gaurī, Ganapati, Visnu, Lakṣmī etc and to mythological events from the epics The references to Vindhya and Narmadā, Sahya and Godā go to indicate the locality

of the composition of most of these verses The rivers, countries and mountains from Northern India do not figure conspicuously, that shows that this anthology had its origin in the Deccan in general and in Mahārāṣṭra in particular

The text of this Kośa has come down to us in half a dozen recensions which differ in the number and arrangement of verses There are some 430 verses common to all the recensions, and they can be looked upon as the earliest sub-stratum of the Kośa The contents are such that any number of gāthās can be admitted at any context it is evident from different recensions that there has been extensive interpolation all along It is quite possible that originally it was a *Gāhākoso*, an anthology of Gāthās, attributed to different authors but selected from a larger number and reedited and arranged for the taste of the cultured audience Some of them are said to have composed by authors whose names are specified and a few of them are known to us from other sources as well It is obvious that the *Gathā-saptaśati* presupposes an extensive literature in Prakrit in the formation of which even women took active part Prof V V MIRASHI has shown how some royal poets, as late at the 8th century A D, have their gāthās included in this collection and how it received the title *Gāthā-saptaśati* instead of *Gathakośa* sometime after the 9th century A D[1]

It is interesting to quote A WILBRANDT on the contents In this Kośa 'the peaceful and private life of the Indian people, particularly in village and in nature, is described by songs and is sung, then these quatrains were intended to be sung All the landscapes, the seasons and the pleasure and pain of weather play their part, but there is always the urging of the heart Feelings that are most tender and most sensuous are often frankly expressed, the tender feeling dominates It is not a man who often speaks but it is a female voice that we hear in it more and more, the women who speak are old, young, friend, mother, daughter and aunt They speak to young men and girls who are in love, to other girls or of their ownselves They probably talk about so many things yet the theme of the talk is always love '[2]

1) Shri S. V Sohoni says that this Kośa, like the *Bhagavad-Gītā* contained 700 verses right from the beginning, vide his Exposition of the first five verses noted in the Bibliography

2) M Winternitz *A History of I L*, Vol. III, Part I p 103 f, Delhi 1963

The stuff is essentially popular, but it is handled after all by a skilled poet Here is found a refreshing picture of the way in which the people in ancient India, especially in the country side, expressed themselves about pleasures and sorrows of love The work is essentially secular in its approach, a trait so rare in ancient Indian literature As a rule, each gāthā is self sufficient Very rarely a *muktaka extends over the next gītha or gathas It is* a picture complete by itself drawn with a few strokes from actual life 'In the most concise form, in a few words a sentiment is expressed, a lament is made or the pleasure of the highest sensuous charms of love is described ' Though most of the Gāthās dwell on the scenes of village life, there are many of them *depicting the city harem life Many songs depict nature, its* seasonal changes and charms, its soft breezes and thunderstorms, *as well as the behaviour of birds and beasts in different settings* The ideas scattered all over this text teach a fund of wisdom

There are a number of reasons for the popularity of Hāla's anthology Its themes are choice and strike a note of actuality and realism The metre is gāthā, intended primarily for singing The contexts, generally secular and amorous, are catching It contains tiny masterpieces of epigrammatic poetry, skilful immature paintings in soft words, which catch the memory, thrill the youthful *hearts and tickle the mouth for recitation In* fact, the situations depicted and sentiments expressed are uncoventional and hence all the more captivating for those who are accustomed to conventional court poetry No other work, therefore, has so much influenced subsequent Sanskrit and Prakrit poetry as the *Gaha Sattasai* Its echoes are seen in Kālidāsa, Bhartrhari, Bhavabhuti, Śrīharsa, Amaruka and other poets The writers on poetics, rhetorics and Prākrit grammar and lexicons have so much and so often quoted Hala, generally without mentioning his name, because the verses were known to all of them According to expert opinion[1], almost all its gāthās have been quoted by Bhoja in his *Śrngaraprakaśa* and other works Some of the gāthās so quoted are not traced in the present *collection Subsequent Prākrit* anthologies like the *Vajjalaggam*,[2] *Chhappannaj agahao*[3] etc are indebted

1) V Raghavan *Bhoja s rngaraprakŚaśa* p 822 Madras 1963

2) Ed M V Patwardhan Prākrit Text Series Intro pp 26 f Ahmedabad 1969

3) See the Appendix to this edition

to Hāla's Kośa Hāla has not introduced any divisions in his Kośa excepting the division of Centuries, probably introduced after it reached the number of seven centuries Jayavallabha has divided his *Vajjalaggam* into sections according to topics of treatment

As to the language of the *Gathāsaptaśatī*, it is agreed by scholars that it is written in Māhārāṣṭrī Prākrit, though the term Māhārāṣṭrī is not used in the text The text uses the general term Prākrit to refer to its language, once in contrast to Sanskrit to emphasise the sweetness of Prākrit poetry and the necessity of knowing it by a man of culture (I 2) The concluding verse (VII 101) calls *Sattasaa* a Pāua-kavva composed by King Hāla Among the Prākrit grammars, so far as we know, the *Prakrta-prakāśa* by Vararuci is the earliest Nitti Dolci[1] has clearly shown that this grammar, in its first 8 or 9 chapters, is mostly based on the material supplied by the *Sattasaī* even to the extent of including double forms of a number of words What the Prākrit Grammarians generally call Prākrit, in which the *Sattasaī* is written, is described also as Māhārāṣṭrī, which is looked upon as the best Prākrit

There are additional reasons why the dialect of the *Gāthā-saptaśati* should be described as Māhārāṣṭrī King Hāla, the compiler of this anthology, ruled in Pratisthāna on the bank of Godavari in Mahārāstra The geographical allusions to the river Godāvarī, the mountain Sahya etc show that the poets were acquainted with the country of Mahārāstra This language is obviously a refined form of the popular dialect of the locality, so it is Māhārāstrī, the Prākrit of Mahārāstra Some of the *deśi* words found in this anthology are peculiar to the country of Mahārāstra, of course, it cannot be denied that there are other Deśī words which are found in some of the Dravidian languages

The dialect Māhārastrī has its specialities Its characteristic tendency is to drop intervocalic stops, both voiced and unvoiced This gives, no doubt, a softness and liquidity to this dialect. Then all aspirated consonants are reduced to *h* If *t* is changed to *d*, in some words, that is merely an option allowed now and then Some grammarians like Hemacandra would not accept it as normal It is common in this dialect to use *jaho*, *taha* with final shortenings, and the original Sanskrit *r* is changed to *a* and *s* preferably In the declensions of

1) *Les Grammairiens Prākrits* Paris 1938

nouns, the Nominative sign of *a*-stems is *o*, Accusative pl ends in both *ā* and *e*, and the Neu pl is always *i*, there is the Abl form, both singular (also *-ā* and *-āo*) and plural, in *hi* , and Locative sing is mostly in *mmi* and also in-*e* In the feminine words, the forms of the Instrumental and Genetive, sing often end *a* and *i* besides the regular one in *e* In the verbal forms, the passive has the augment *ijja*, the future has, *ha* and *hi*, and the Gerund is in *ūna*

It is well-known that the *Āryā Saptaśati* of Govardhana (11th century A D) follows the *Gathasaptaśati* of Hāla [1] The author tells us that he has carried over to Sanskrit by force the type of poetry that usually found tasteful expression in Prākrit in the same manner as Balarāma raised up into the sky the river Yamunā of which the water was suitable for a low plain Here the verses are arranged alphabetically thus its arrangement is in a way novel having neither the strict Muktaka pattern of Hāla or the Vrajyā classification of Jayavallabha Comparatively speaking Govardhana's *Ārya-Saptaśati* falls short of Hāla and his *Gatha-Saptaśati* in every respect, though his task was to write in Sanskrit a work that could throw into dark the fame of Hala's *Sattasai* by composing 700 stanzas in the Āryā metre with erotic themes Govardhana is followed by Bihari Lal who composed his *Satsai* (1662 A. D) in Hindi which has received great popularity and appreciation This work is imitated by Paramānanda in his *Sṛngāra-Saptaśatika*

6 COMMENTARIES ON THE GĀTHĀSAPTAŚATĪ

The *Gāthasaptaśati* has been the most popular anthology in Indian Literature, it is essentially secular in outlook, its style, imagery and sentiment have been quite catching, and in every Gāthā there is ample scope for intelligent and imaginative interpretation Naturally so many commentaries in Sanskrit have been written on this anthology Below is given a list of them with some useful references It is based on the information so kindly supplied to me by my friend Dr V RAGHAVAN, Madras [2]

A) Printed

1) Gangādhara-bhatta *Bhavaleśa prakāśika*, included in

1) See M Winternitz *A History of I L* III 1 pp 134 ff Delhi 1963
2) See also the ed of the *Gathasaptasatī* by J L Shastri Lahore 1942

the Kāvyamālā, No 21, 2nd Edition, Nirnayasagar Press, Bombay 1911.

2) Bhuvanapāla Ueber Bhuvanapāla's Commentar zu Hāla's Saptaśatakam by A WEBER; *Ind Studien* XVI, 1883 The name of Bhuvanapāla's Commentary is *Chekokti*-Vicāralīlā[1]

3) Pitāmbara *Gāthasaptaśatī-Prakāśikā*, Hāla's *Gathasaptaśatī*, IV–VII Śatakas, Ed JAGDISH LAL, Lahore 1942.

B) Still in Manuscripts

4) Ājada B O R I, No 385 of 1887-91

5) Kumāradeva · Jodhpur Ms No 274

6) Kulanātha . WEBER 1593

7) Govindaśarman He was the son of Bhavadeva of Pañcobhavamsa (?) He refers to Pitāmbara

8) Ghanaśyāma of Tanjore He refers to his commentary in the Introductory verse No 15 of his commentary (ascribed to his wife) on the *Viddhaśālabhañjikā* (Tanjore Cat No 54678)

9) Pramukhasukavi (?) His commentary is said to be in the Bikaner Library in S R BHANDARKAR's report on the Mss in Rajasthan and Central India, p 51 But later Bikaner Catalogues have no such manuscript

10) Premarāja B O R I, No 181 of 1879 80

11) Baladeva or Kulabaladeva B O R I No 386 of 1887–91

12) Mādhava Bhatta (Yajvan), son of Mandala Bhatta He wrote the commentary at the instance of Krsnadāsa of Mihir family Madras Government Oriental Ms Library, R 3778 Trivandrum Curator's Office, Descriptive Catalogue 1439

13) Vrajarāja Diksita Report of A KATHWATE, No 585

14) Sādharanadeva The name of his commentary is Muktāvali, India Office 7218 WEBER 1596 This author was the son of Malladeva and grandson of Vāmanadeva

15) Īśvara · Tanjore Catalogue, p 174b, notes a commentary by this author This commentary records a legend

1) Pt B Malavania informs (his p c. 26-6-70) me that there is a Ms of this in the L. D Institute Ahmedabad

about *Saptaśatī* which WEBER had noticed Compare with this R 23 of Madras G O M Library

16) Jahlanadeva H D VELANKAR *Jinaratnakośa*, p 109

17) Vemabhūpāla *Saptaśatīsaraṭīkā*, Madras G O M Library, R 3394

7. VEMA BHUPĀLA & HIS BHĀVADĪPIKĀ

Vema Bhūpāla, or Peda-komati Vema-Bhūpāla or Vema-reddi, succeeded Komāragiri on the throne of Kondavidu in c 1403 A D [1] He ruled for seventeen years and passed away sometime in 1420 A D. He belonged to the Pantakula Prolla was the progenetor of this mighty race Māca was his eldest son Our Vema Bhūpāla was his grand son he was a great warrior and had won the titles Vīra-Nārayana and Jaganobbagamda Besides, he was not only a patron of men of letters, but himself an author and scholar His wife was Suramambā who was known for her charity some tanks and canals are associated with her name Mallambikā from his family married Kātayavema, the famous Commentator He patronised great poets like Śrīnātha and Vāmana Bhatta Bāna This Vāmana Bhatta, like Bana, the author of the *Kadambarī*, belonged to Vatsagotra, and looked upon himself as the incarnation of Bāna whom he had the ambition to emulate Like Bāna glorifying his patron in his *Harsacarita*, he wrote the romance, *Vīranārāyana* or *Vemabhūpāla-carita* which depicts 'situations full of poetic effusions in language at once melodious and expressive' As a man of letters, Vema Bhūpala has to his credit the *Sahitya-cintamani* and *Samgīta-cintamani* dealing respectively with poetics and music He wrote Sanskrit commentaries on the *Amaruśataka* and *Saptaśatisāra*

Vema Bhūpāla's *Saptaśatī-sara-tīka* is a commentary on a select Century of Gāthās from the *Sattasai* of Hāla The name of the commentary is *Bhāvadīpikā* Just as Hāla selected, in the past, seven hundred out of one crore of Gāthās (see *Gāthāsaptaśatī* I 3) so Vema-nrpāla, as he himself says in the opening verse, selected one hundred even out of that seven hundred that is his *Saptaśatīsāra*, and on that collection he has written a Sanskrit commentary

1) See M Krishnamachariar *History of Classical Sk Literature* pp 470 f, Madras 1937, also C R Devadhara *Amaruśatakam* Intro pp [illegible] f, Poona 1969

which he calls in the concluding colophon *Bhavadipikā* By the use of *so'yam* ' he possibly hints that he has inherited the personality of king Hala just as his protege Vamana claimed that he was an incarnation of Bana Bhatta

Though Vema Bhūpāla states that he has selected one hundred Gathās from the Koṣa of Hala, his actual number, however, is 104 The selection of gathas goes beyond the recension of Gangādhara, and some of the readings, as found in our Mss, correspond to those in the Telugu Recension

The number, accompanied by W, at the beginning of every Gāthā, in this edition, shows the number as found in WEBER's edition Vema Bhupāla first gives the Gātha then adds his Sanskrit *chaya*, thereafter he explains the text often commenting on certain Prakrit words by quoting the authority of the Prakrit grammar, and lastly, the *alamkāra* and *dhvani* aspects are specially stressed. In fact it is the last item that constitutes the speciality of Vema Bhupala, who has made his commentary sufficiently exhaustive Apart from the *vacyārtha*, he brings out the *vyangyartha* here and there The Gathas selected by him have a special significance from the point of poetics, and it will be seen that some of them are already discussed by Hemacandra

Vema Bhupala draws his quotations from the *Amarakośa*, *Kavyādarśa* of Dandin, possibly also from the *Dhvanyaloka*, *Sarasvatikanthabharana* and the *Jayamangala* commentary on the *Kamasutra* of Vatsyayana [1] All his quotations for the explanation of Prakrit terms and forms are traced to the *Prakrta-śabdanuśasanam* of Trivikrama whose grammar has received greater popularity in different parts of South India

* * *

1) See the Tables at the end of this edition

Select Bibliography

1 *Āryāsaptaśatī* (in Bengali script), ed Somanātha MUKERJEE, Dacca, 1864 (R)

2 A WEBER *Ueber das Saptaśatakam des* Hala, Leipzig 1870

3 *Āryāsaptaśatī* (in Telugu types), with Ananta Pandita's Comm, Arsha Press, Vizagapatam 1871 (R)

4 Ibidem, ed Jivānanda VIDYASAGARA, Kāvyasamgraha, pp 376–442, Calcutta 1872, Ibidem 1886, with a full Comm, 1888 (R)

5 *Gāthāsaptaśatī* Malayalam Translation by VALLATHOL 1879 (R)

6 A WEBER *Das Saptaśatakam of Hala*, Leipzig 1881

7 *Āryāsaptaśatī* with Ananta's comm, *Vyangyarthadipana*, ed DURGAPRASAD and K P PARAB, Kāvyamālā *No 1, N S Press, Bombay, 1st* ed *1886*, 2nd ed 1895

8 The *Gathasaptaśatī* by Śātavāhana with the commentary of Gangādhara bhatta, ed DURGAPRASADA and PANASHIKARA, Kāvyamālā 21, 1st ed Bombay 1889 2nd ed, Bombay 1911 3rd ed, with Mathurānatha's Sanskrit commentary and metrical version, Bombay 1933

9 R PISCHEL *Grammatik der Prakrit sprachen*, Strassburg 1900, § 13, English Translation, 2nd Ed, Delhi 1965

10 *Bihari Sat Sai* for details see GRIERSON JRAS, 1909, F E KEAY *A History of Hindi Literature*, pp 42 f Mysore 1920, NAGENDRA First Anniversary Souvenir, Calcutta Āndhra Sahitya Parishad, pp 39 f

11 M WINTERNITZ *Geschichte der Indischen Literatur*, Leipzig 1922, pp 97 ff, English Translation, III, part i, pp 103 ff, Delhi *1965* For some more references about the study of the *Gathasaptaśatī*, see foot-note No 2, p *108 of the English translation*

12 A B KEITH *A History of Sanskrit Literature*, Oxford 1928, pp *223 ff*

13 *Gathasaptaśatī* · Telugu Translation of 395 verses by R A K SHARMA, Prajotpatti (Bhādrapada) Sadhana Press, Anantapur 1931 (R)

14 A M GHATAGE Mahārāṣṭrī Language and Literature, *Journal* of the University of Bombay, IV 6, May 1936

15 M KRISHNAMACHARIAR *History of Classical Sanskrit Literature*, Madras 1937

16 Hāla's *Gathasaptaśati* with Harit mra Pitāmbara's Commentary (G prakāśikā), IV-VII, ed J L SHASTRI, Lahore 1942

17 A N UPADHYE Prākrit Literature, *Encyclopedia of Literature*, I, New York 1946

18 V V MIRASHI The original name of the *Gathasaptaśati*, a paper submitted to the 13th All India Oriental Conference, XIII, part II, pp 370-74, Nagpur 1946

19 S N DASGUPTA & S K DE *A History of Sanskrit Literature*, Classical Period, University of Calcutta, Calcutta 1947

20 K SITARAMAYYA Gāthāsaptaśatī and Mahārāṣṭrī Prākṛta, All India O Conference, Summaries of Papers XIV, 1, 71-73, Darbhanga 1948

21 *Līlavai* of Koūhala, ed by A N UPADHYE, 1st ed Bombay 1949, 2nd ed Bombay 1966

22 *Gathasaptaśati* Telugu Translation of 310 verses by V V SUBBAYYA, Guntur 1950 (R)

23 *Gathasaptaśatisara* Telugu Translation of 312 verses by K P and V R SHASTRI, Tenali 1951 (R)

24 V V MIRASHI The Date of the *Gathasaptaśatī*, *Indian Historical Quarterly*, XXIII, 4, pp 300–10, also *Siddha bharati*, pp 173–83 Hoshiarpur 1950 M MATHUR assignes the final shape of the *Gathasaptaśati* to the end of the 10th century A D See *Nagari Pracarini Patrika*, Vol 56, Nos 3–4 p 274, Varanasi 1951 There was a king Śalivahana of the Guhilot dynasty of Mevada He was a Śaiva and given to luxurious living It is said that six poets helped him to complete the final redaction and their names are Vodita (Vodisa) Culluha Amararaja, Kumarila, Makarandasena and Śriraja (See the Intro of N CHATURVEDI's ed noted above)

25 *Gatha Saptaśati Saramu* Metrical rendering in Telugu by K PRABHAKAR SHASTRI and K. VIRARAGHAVA SVAMI, Tenali 1951

26 S N BANAHATTI *Vāṅmaya-Vimarśa* (in Marathi), the first nectar-sweet Love-poem of Mahārāṣṭra (pp 185 f), Poona 1955

27. S V. SOHONI Reference to Sātavāhana Coinage in *Gāthāsaptaśatī*, *Journal* of the Bihar R Society, XL 1, iii, Patna 1955 Shri S V SOHONI *is continuing* his studies on Hāla He has in press another paper 'The historical corpus of Līlāvaī Hāla Sātavāhana, Nāgārjuna and Ceylon' The gist of his analysis is that the observations of Nāgārjuna in persuading Hala not to give up his life are of real philosophical merit, consistent with Nāgārjuna's recognised position with *reference to life's problems Secondly, that* Nāgārjuna did visit Ceylon, in terms of other independent evidence (*Harṣacarita*, supplemented by Chinese and Tibetan sources which are discussed in details) Thirdly, Ceylonese sources give the basis to decide when such a Sātavāhana king could have invaded Ceylon, in the light of the available evidence regarding the chronology of Hāla himself, Nāgārjuna and his disciple Āryadeva The result goes to confirm that Nāgārjuna belonged to the second century A D

28 *Gāthā-ratna-samuccaya* (Abridged) 133 Prākrit and 133 Sanskrit verses with Sanskrit Commentary by Bhatta Mathurānātha SHASTRI, with English Preface (dated 17-10-35), 1955 (R)

29 T RAMACHANDRA Rural life in *Gathasaptaśatī*, Buddha Jayanti Souvenir, Hyderabad 1956 (R)

30 *Gatha Saptaśatī* Metrical rendering in Telugu with *explanatory notes by G* NARASIMHA SASTRI There is a neat Introduction in Telugu, Tenali 1956

31 Ibidem Text with an elaborate Introduction and Marathi translation by S A JOGALEKAR, Poona 1956

32 *Ibidem* Telugu Translation by G L N Shastri, Tenali 1956 (R)

33 Ibidem ed R G BASAK, Prākrit Text, Sanskrit Chāyā, Select Variants, Annotations and Bengali Translation, Calcutta 1957 (R)

34 *Ibidem* (I-II & III 1-15) ed with Marathi Translation, Notes and critical study, A MANGRULKAR & D M HATA-

48. Ibidem, with a Commentary in Sanskrit and Hindi and appreciation by Ramākānta TRIPATHI, Varanasi 1968 (R)

49. K. C. SAHA : *Gāthāsaptaśatī*, Summaries of papers, 24th Session, A I. O Conference, Varanasi 1968 (R)

50. S. V. SOHONI : Verse No.355 in *Gāthāsaptaśatī*, *J. of the Bihar R. Society*, LIV, i–iv, Patna, 1968

51. B. V. SURYANARAYANA : Āndhras and the Gāthāsaptaśatī (in Telugu), Souvenir of the 4th A I. Tel. Writers' Conference (June), Hyderabad 1968. (R)

52. *Gāhā-sattasaī* (III–IV, V. 1–48), ed with Marathi Translation by P. B. BADIGER, Sholapur 1969.

53 *Hindī Gathāsaptaśatī* : A research work improved and enlarged with an addition of more than 100 Gāthās and with an appreciation and commentary in Hindi by Jagannātha PATHAK, 1969 (R)

Note .— Entries suffixed with (R) I owe to my friend Prof. E. V V Raghavacharya, 636 Vidyanagar, Hyderabad-7 who has on hand an exhaustive Bibliography on the Saptaśati literature in all the Indian languages, ancient, medieval and modern He is collecting not only basic works but also essays, articles etc dealing with them *I am so thankful to* him for these entries directly connected with the *Gathā-Saptaśatī* which he kindly placed at my disposal for being included in my Bibliography.

— श्रीः —

सप्तशतीसारः

क्षेमभूपालविरचित–भावदीपिकासमेतः ।

[सप्तशतीसारः]

W 1) पसुवइणो रोसारुण-पडिमा-संकंत-गोरिमुहअंदं ।
गहिअग्घ-पंकअं विअ संझा-सलिलंजलिं णमह ॥ १ ॥

W 2) अमिअं पाअउ-कव्वं पढिदुं सोदुं अ जे ण आणंति ।
कामस्स तत्त-तत्तिं[1] कुणंति कह ते[2] ण लज्जंति ॥ २ ॥

प्राकृत-सप्तशतीसार-व्याख्या
भावदीपिका

हालः प्राक् सप्तशतीं गाथाकोटेर्व्यरचत् सप्रति तु ।
सोऽयं वेम-नृपालस्तस्या अपि शतकमाहरत्सारम् ॥

१) अथ शालिवाहननरेन्द्रो निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानमस्कार-मादौ निबध्नाति । पसुवइणो– 'पशुपते रोषारुणप्रतिमासंक्रान्तगौरीमुखचन्द्रम् । गृहीतार्घ्यपङ्कजमिव सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत ।' गोरिमुहअंदं इत्यत्र "गभीरग इत्" इति ह्रस्वम्[3] । पशुपते सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत । कथमिव स्थितम् । रोषारुण प्रतिमासंक्रान्तगौरीमुखचन्द्रं [4]सद्गृहीतार्घ्यपङ्कजमिव स्थितम् । अत्र गौर्या रोषस्य कारणं सन्ध्यावनितावन्दनम् । यतः स्त्रीणाम् [5]अन्यासङ्गमरवाद् ईर्ष्यामानो भवति । अर्घ्याञ्जलौ पुष्पं वा फलं वा निक्षेप्तव्यम् इति विधानाद् गृहीतार्घ्यपङ्कजमिवेत्युक्तम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'अन्यथावस्थिता वृत्तिश्चे तनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः ॥'' ॥ १ ॥ २) इदानीं स कविः प्रशंसापूर्वं काव्यस्योपादेय[ता]माह । अमिअ– "अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति । कामस्य तत्त्वतापं कुर्वन्ति कथं ते न

---

1 M T तत्ततंति । 2 M T द । 3 T सन्तम् । 4 T सगृहा° । 5 T रोषकारण । 6 T अन्यस° ।

W 815) गाहाण अ गेआण अ तंती-सद्दाण पोढ[1]-महिलाणं ।
ताणं स च्चिअ दंडो जे ताण रसं ण आणंति ॥ ३ ॥

W 893) पणमह माणस्स हला चलणे किं देवएहि अण्णेहिं ।
जस्स पसाएण पिओ घोलइ पाअंत-पासेसु ॥ ४ ॥

लभन्ते ॥" पाअडकव्वं इत्यत्र "प्रतिगेऽप्रतीपगे" इति सूत्रम् । तत्ती-शब्दस्तात्पर्यवाची । वरइत्तादिषु पाठात् सिद्ध । अत्र प्राकृतकाव्यस्यामृतवदाह्लादकत्वादमृतत्वारोप । सर्वत्र कामसिद्धान्तस्य निरूपणार्थमेतत् पठितुमन्येन पठ्यमाने श्रोतु वा ये न प्रयतन्ते तेषा कामतन्त्रतात्पर्यकरण लज्जावह कथ न भवतीत्यभिप्राय । तस्मादवश्य ज्ञातव्यमित्यस्योपादेयता । अमृतत्वरूपणात् प्रशसाहेतुरलकार । श्रवणपठनाभावस्य लज्जावहत्वात ॥ २ ॥ ३) अपि च । **गाहाण**– 'गाथाना गेयाना तन्त्रीशब्दाना प्रौढमहिलानाम् । तेषा स एव दण्डो ये तेषा रस न जानन्ति ॥' अत्र **ताण** एतच्छब्द प्रसिद्धो गाथाभि प्रत्येक सबध्यते । अत्र गाथानामुपादेयगेयादिसाहचर्यादुपादेयता । अवश्य ज्ञातव्याना रसावहाना गायनादीनामज्ञानात् तथाविधसुखेनात्मान वञ्चयतामात्मद्रोहिणा दण्ड क इत्यपेक्षाया स एव दण्ड , तज्ज्ञानाभाव[2] एव दण्ड इत्युक्तम् । तस्माद्विशिष्टो दण्डो नास्तीति भाव । अतिशयोक्तिरलकार । "विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्ति स्यादलकार सता मता ॥" इत्युक्तत्वात् । गाथारसज्ञेन[3] दण्डकथनेन एतदुत्कर्षो द्योत्यते[4] । यद्वा तुल्ययोगितालकार । "विवक्षितगुणोत्कर्षैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तन स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥" इत्युक्तत्वात् ॥३॥ ४) प्रिय वशीकर्तुमुद्यता सखी सख्याह **पणमह**– 'प्रणमत मानस्य हे सख्यश्चरणौ किं दैवतैरन्यै[5] । यस्य प्रसादेन प्रियो घूर्णति पादान्तपार्श्वेषु ॥' **घोल** इत्यत्र "घूर्णेर्घुम्मघोलघुलघोलपहल्ला" इति घोलादेश । प्रिय वशीकर्तुम् अन्या देवता न सेव्या । अस्य फलस्य दुर्लभत्वात् । किंतु मान एक सेव्य । तस्मिन् सेविते सति तत्प्रसादेन प्रिय

---

1 M पोत्थ, पोथ [त्थ] for पोढ T । 2 M तदज्ञाना° । 3 M गाथारसज्ञानां । 4 T द्योतते ।
5 T °रन्योन्यै ।

W 522) सच्चं कलहे कलहे सुरआरभो णवो णवो होइ ।
माणो[1] उण माणंसिणि गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ ५ ॥

W 12) सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि[2] सिलाहणिज्जं से ॥ ६ ॥

पादयोर्लुठन यशो भवति। तस्मा मान[2] एव मैत्य इत्याशय । अत्र रसुरल्कार । मानप्रणामस्य प्रियारंजनहेतुत्वात । *लक्षणामूलपदगतात्यन्ततिरस्कृतोऽविवक्षितवाच्यो* ध्वनि । घोल इत्यनेन प्रणामे लक्षिते प्रियवशमदन्यरूपस्य फलस्य गम्यमानत्वात । ध्वनिर्नाम[4] वाच्यादतिशयित काव्यम्। तथा चोक्तम्। "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनि " इत्यादि ॥४॥ ५) काचिदुपायेन मानात सखीं निवारयति। **सच्चं कलहे**– ' सत्य कलहे कलहे सुरतारम्भो नवो नवो भवति। मान पुनर्मनस्विनि गुरु प्रेम विनाशयति ॥' **माणंमिणि** इत्यत्र "तु समृद्धपादौ" इति बिन्दुल्। अत्र मान कर्तव्य इत्यनुनाय विफलासु सर्वासु काचिद्विदग्धा सखी नायकेन भेद गमिता नायिकामुपेत्य, मनस्विनि मानो न कर्तव्य इति वृथा त्वामाक्षिपन्ति मुग्धा सख्य एता । मान कर्तव्य । माने हि फल महदस्तीति नवनवसुरतारम्भरूप फल दर्शयित्वा तदासीभूय स पुनर्मानो गुरुश्चेत् प्रेम विनाशयति । अतो दीर्घो न कार्य इत्युपदिश्य ता मानान्निवारयतीति भाव । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनि , हेतुना गुरुर्न कर्तव्य इत्याक्षेपस्य गम्यमानत्वात् । यथोक्तम्–"प्रतिषेधोक्तिराक्षेप ।" ॥ ५ ॥ ६) दूतीवाक्यम् । **सच्चं जाणइ** – ' सत्य जानाति द्रष्टु सदृशे जने युज्यते राग । म्रियता न त्वा भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयमस्या ॥ ' अत्र द्रष्टु जानाति सत्यमित्यनेन कुलशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैर्लोकोत्तरे नायके अभिलाषा कृतवतीति[5] गम्यते । सदृशे जने युज्यते राग इत्यनेन लोकोत्तरस्य नायकस्य नायिकया सादृश्यकथनात् नायिकाया अपि लोकोत्तरत्व गम्यते । [6]म्रियतामित्यनेन नायिका नवमीं दशा प्राप्तेति गम्यते । त्वा न हि भणिष्यामीत्यनेन भवान् सर्वोपालम्भाना भाजनमिति गम्यते । अस्या मरणमपि श्लाघ्यमित्यनेन एतादृशि पुरुषेऽनुराग कृत्वा मृता-

---

1 M T माण। 2 M T वि। 3 M T तस्या मन। 4 T ध्वनिर्नेम। 5 T गतवतीति।
6 M T मृगयामि°।

W 886) कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआए सव्वणं अहरं ।
स-भमर-पोम्मग्घाइणि वारिअ-वामे सहसु एण्हिं ॥ ७ ॥

W 861) जं तुह कज्जं तं चिअ कज्जं मज्झ त्ति जं सदा भणसि ।
ओ दूइ सच्च-वअणे अज्ज खु पार गआ तस्स ॥ ८ ॥

यामपि तस्या कीर्तिरेव नोपालम्भ इति गम्यते । अथवानिष्टमपि मरणमिदानीं सतापहारितया[1] तस्या श्लाघ्यमिति गम्यते । अत्र काचिद्विदग्धा दूती नायकं गत्वा नायिकामाह । अहं एव नायकेऽभिलाष चक्रे सदृशे । कुत सोयमनुरागो युज्यते जनैरनुमोदित एवेति प्रशंसायाम् । विरहव्यथातिशयेन म्रियताम् । यतो ऽस्या मरणमपि श्लाघ्यम् । ततो न त्वा भणिष्यामीति वक्रोक्त्या भवान् उपालम्भभाजनं भविष्यतीत्युपालम्भप्रदर्शनेन नायकं प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र दूती निसृष्टार्था । तथा चोक्तम् "बुध्द्वैतस्य समीहितमात्मधियैवारभेत या कार्यम् । सा हि निसृष्टार्थेति ।" अत्र लक्षणामूलवाक्यगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यसंकीर्णो ध्वनि । सम्य जानाति द्रष्टुमित्यादिभिर्गम्यमानस्यानुग्राहकत्वं त्वा भणिष्यामीत्यनेन गम्यमानस्यानुग्राह्यत्वात् ॥ ६ ॥ ७) कस्याश्चित् सख्या वचनम् । **कस्स**– 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया सव्रणमधरम् । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' **पोम्मं** इत्यत्र " पद्मे मि " इत्यनेनोक्तम् । (ख) **एण्हिं** इत्यत्र " एण्हि एत्तहे इदानीमः " इति इदानीं–शब्दस्य **एण्हिं** आदेश । अत्र काचिद्विदग्धा सख्यु-पपतिना दष्टाधरा सखा पतिरालोक्य किं वा प्रतिवक्ष्यतीति तस्मिन् समागच्छति सति तदागमनमजानतीव तां प्रति, हे वारितवामास्ये मद्वचनानङ्गीकारिणि प्रियाया सव्रणमधरं दृष्ट्वा कस्य रोषो न भवति, ईर्ष्याभररहितस्यापि रोषो भवतीत्यर्थ । सभ्रमर-पद्माघ्राणं न कर्तव्यमित्युक्तम् । किमर्थं कृतम् । इदानीं न केवलं वेदनामेव, तद्-दृष्ट्वा तेन यत्क्रियते तदपि सहस्वेति सखा भर्त्सयन्तीव तस्या अधरक्षतनिर्भ्रमरक्षता अकृतेति तं प्रति श्रावयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनान्य-विषयो वस्तुध्वनि ॥ ७ ॥ ८) नायिका दूतीमुपालभते । **जं तुह-**

---

1 T सतापकारि° । 2 M T श्रावयन्त्य° ।

W 137) फुरिअं वामच्छि तुए जइ एहिइ सम पिओ ज्ज ता सुइरं।
संमीलिअ दाहिणअं तुए वि अच्छं पुलोइस्सं ॥ ९ ॥

W 23) आणा-सआइ देंती तह सुरए हरिस-विअसिअ-कवोला।
गोसे वि ओणअ-मुही अह से त्ति पिअं ण सद्दहिमो ॥१० ॥

'यत्तव कार्यं तदेव कार्यं ममेति यस्तदा भणति। ओ इति सत्यवचने अद्य गतः पारं गता तस्य'। "ओ (इति) पश्चात्तापसूचने"। अत्र नायिका दूतीं प्रति, यत्तुभ्य (तव) तदेव मत्कार्यमिति यस्तदा भणति। हे सत्यवचने अद्य तस्य कार्यस्य पारं गतासीत्यनेनासत्यप्रत्यायिनि मे प्रियसंगमरूपं यत्कार्यं त्वया न प्रेरित मया ज्ञातमिति तामुपालभत इत्यभिप्रायः। अत्र लक्षणामूलास्यमत्यन्त-तिरस्कृतवाच्यविवक्षितवाच्यसंकीर्णो ध्वनिः, सत्यपदस्वनस्य सदम्यानुप्रासनात ॥८ ॥

९) नायिकोक्तिः। फुरिअं– 'स्फुरितं वामाक्षि त्वया यद्येष्यति मे प्रियोऽद्य तस्मात् सुचिरम्। संमील्य दक्षिणं त्वया विवृण्व द्रक्ष्यामि॥' दाहिणअं इत्यत्र "हे दक्षिणे(स्य)" इति दीर्घः। "न वा तीर्थद् गदक्षिणदीर्घे" इति हाईः। अत्र काचित् प्रियदर्शनोत्सुका प्रोषितभर्तृका स्फुरणेन शिवं प्रियागमनं मनसि मति दृष्ट्वा, हे वामाक्षि वामनेत्र, अद्य मे प्रियो यद्येष्यति तदा दक्षिणं संमील्य त्वमेवानिवृण्व-मवलोकयिष्यामीति पारितोषिकं प्रतिश्रुणोतीत्यभिप्रायः। ज्ञापकहेतुरलङ्कारः, अक्षिस्फुरणस्य प्रियदर्शनज्ञापकत्वात्। अत्र वाक्यगतो विवक्षितान्यपरवाच्यो [5]संलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, तस्य गम्यमानत्वात् ॥ ९ ॥ १०) नायिकोक्तिः। आणासआइ– 'आज्ञाशतानि ददती तथा सुरते हर्षविकसितकपोला। गोसर्गे व्यपनतमुखी असौ सेति प्रिया न श्रद्दध्म ॥' गोसर्ग इति,प्रभातवाची, गोणादिषु पाठात सिद्ध।आज्ञाशतानि–मुञ्च,पीडय,गृहाण,त्वं,त्यज,आयम्येत्यादि। अह एतदस्म-प्रथमैकवचनम, "अहद्रा सुना" इति सूत्रात सिद्धम। अत्र नायके निशाया सुरते हर्षविकसितकपोला रमावेगादाज्ञाशतानि ददतीमिति दृष्ट्वा स्वकीया नायिकामुपलभ्य प्रभाते किमप्यजानतीमिव लज्जयानतमुखीं [6]संमीलन्त्यादेशां च दृष्ट्वा सीमाँ श्लाघ्यं सुरते धार्ष्ट्यम। अन्यदा लज्जेति गुणद्वयमभ्यासेव प्रतिष्ठितमिति तां प्रश-सतीति भावः। अत्र संलक्ष्यक्रमविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिःमृष्टो भावध्वनि, धार्ष्ट्यव्रीडयो·

---

1 भा सरू। 2 भा हिंतिण्हं। 3 भा दंती। 4 T °नुप्रासत्वात। 5 T यद्येष्यति।
6 T संमीलां।

W 655) पच्चूसागअ णव-राअ-रत्त किअ-लोअ-लोअणाणंद ।
अण्णत्थ[1]-गमिअ-सव्वरि[2] णह-भूसण देव दिणअइ णमो दे ॥११॥

W 416) वाहित्ता पडिवअणं ण देइ रूसेइ एक्कमेक्कस्स ।
असई कज्जेण विणा पलिप्पमाणे णई-कच्छे ॥ १२ ॥

प्रतीयमानत्वात् ॥ १० ॥ ११) काचित् प्रियमन्यापदेशेनोपालभते। **पच्चूसागअ–** ‘ प्रत्यूषागत नवरागरक्त कृतलोकलोचनानन्द । अन्यत्र गमितशार्वरीक नभोभूषण (नखभूषणेति च) दिनपते नमस्ते ॥ ’ अत्र वाच्यार्थ स्पष्ट । व्यङ्ग्यार्थस्तु प्रत्यूषागत, नवरागरक्त, प्रियालिङ्गनवशात् कुचतटसक्तकुङ्कुमादिरागरक्त, कृत-लोकलोचनानन्द, *अभिलषितकामिनीसगमवशादतिप्रसन्नमुखरागतया* जनित-जननयनोत्सव, अन्यत्र गमितशार्वरीकेति शर्वरीविरहो लक्ष्यते । नखपदभूषण, दिनपते, न रात्रौ, नमस्त इतीतःपर त्वया सभाषण न करिष्यामीति । अत्र काचित् खण्डिता सूर्यप्रणाममाचरन्ती तत्समये पश्चादागत कृतागम कृतापराध *नायकमजानतीव सूर्यस्तुतिं व्याजीकृत्य प्रत्यूषागतेति* पदबन्धेन तत्कृतापराधान् गणयन्ती नमस्त इति वक्रोक्त्या समुपालभत इति भाव । लक्षणामूलो-ऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यविवक्षितवाच्यसकीर्णो ध्वनि । उभयशक्तिमूलोपमालङ्कारेण नमस्त इत्यनेन गम्यमानस्यानुग्राह्यत्वात ॥ ११ ॥ १२). कस्याश्चिद् वचनम् । **वाहित्ता–** ‘ *व्याहृतापि प्रतिवचन न ददाति रुष्यत्येकैकस्मै* । असती कार्येण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥’ **वाहित्ता** इत्यत्र दैवादिपाठाद् द्वित्वम् । अत्र नदीकच्छे दावानलेन दह्यमाने सति असत्यन्येन व्याहृता प्रतिवचन न ददाति । कार्येण विना एकैकस्मै रुष्यतीत्यनेनैष मम चिरात सकेतभूतो नदी-कच्छ *परिदह्यत इति वैमनस्यचिन्ताविषादादिभावाकुलैव* विचेष्टते पश्येति काचित् सहचरीमाहेति भाव । अत्रासुन्दर नाम गुणीभूतव्यङ्ग्य नदीकच्छदाहेन गम्य-मानत्वात् । सकेतस्थानभ्रशात् [व्याहृतापि] प्रतिवचन न ददातीत्येकैकस्मै रुष्य-तीति वाच्यार्थस्यैव चमत्कारित्वात् । यथा काव्यप्रकाशे–“ अगूढमपरस्याङ्ग वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । सदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् । व्यङ्ग्यमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा स्मृता ” ॥ १२ ॥ १३) कस्याश्चिद् वचनम् ।

---

1 *M T* अणत्त । 2 *M T* सव्वरिअ ।

W 161) उद्धच्छो पिअइ[1] जलं जह-जह विरलंगुली चिरं पहिओ ।
पावालिआ वि तह-तह धारं तणुअं पि तणुएइ ॥ १३ ॥

W 821) अव्वो ण-आमि खेत्तं खज्जउ साली वि कीर-णिवहेहि ।
जाणंता[2] अवि पहिआ पुच्छंति पुणो पुणो मग्गं ॥ १४ ॥

W 669) अत्ता एत्थ णुमज्जइ एत्थ अहं एत्थ परिअणो[3] सअलो ।
पंथअ राई-अंधल मा मे[4] सअणे णुमज्जहिसि[5] ॥ १५ ॥

उद्धच्छो– 'ऊर्ध्वाक्ष पिबति जल यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिर पथिक । प्रपापालिकापि तथा तथा धारा तनु वितनुते हि ॥' अत्र **पावालिआ** इत्यत्र 'नैद्वच' [?] इति निषेधेऽपि बहुलग्रहणम् । अत्र पथिक प्रपापालिकामुखसौन्दर्यदिदृक्षयोन्नमितनयनो विरलाङ्गुलिर्यथा यथा जल पिबति प्रपापालिकापि तथैव तन्मुखदिदृक्षया धारा तनु वितनुत इति । अनेनोभौ च परस्परानुरक्तो परस्परालोकनसुखमनुभवितु विरलाङ्गुलित्वरूप धारातनुत्वरूप च कैतवमाचरत इति पश्येति काचित सहचरमाहेति भाव । अत्रासलक्ष्यक्रमो विवक्षितान्यपरवाच्यसकीर्णो भावध्वनि । परस्परानुरागप्रतीते ॥ १३ ॥ १४) बालिकावचनम । **अव्वो**– 'अव्वो (इति खेदे ।) न यामि क्षेत्र, खाद्यता शालिरपि कीरनिवहै । जानन्तोऽपि पथिका पृच्छन्ति पुन पुनर्मार्गम् ॥' खाद्यता भक्ष्यताम । अत्र काचित बालिका मात्रा शालिगोपनाय क्षेत्र व्रजेति नियुक्ता नाह क्षेत्र व्रजामि, शालि कीरनिवहैरपि खाद्यता नाम । यतस्तत्र मार्गं जानन्तोऽपि पथिका मार्गप्रश्नेन खेदयन्तीत्यमुग्धोक्त्या स्वकीयलावण्यातिशयमोहिताना दर्शनालापकुतूहलिना तेषामभिप्रायमजानती स्वमाद्य प्रकटितवतीति भाव । अत्राक्षेपोऽलकार, हेतुर्वा । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूल सकीर्णो वस्तुना वस्तुध्वनि, तत्सौन्दर्यातिशयमाग्व्यतद्वचनश्रवणाभिलाषाणा प्रतीयमानत्वात् ॥ १४ ॥, १५) असत्या वचनम् । **अत्ता**–'श्वश्रूरत्र निषीदति अत्राहमत्र परिजन सकल । पान्थ रात्र्यन्ध मामकशयने निपत्स्यसीति' ॥ **एत्थ** इत्यत्र "शय्यादौ" इत्येत्वम् । **णुमज्जइ** इत्यत्र "ने सदेर्मज्ज" इति निपूर्वस्य सीदतेर्मज्ज आदेश । निरीक्ष्य प्रवादिष्विति नेतृत्वम् । **अंधल** इत्यत्र "लो वा विद्युत्प-

---

1 M T पियइ । 2 M T जाणंतं । 3 MT परिअणो । 4 MT मा मम । 5 MT णुमज्जसिहि ।

W 127) अहअं लज्जालुइणी तस्स अ उम्मत्तआइ पेम्माइं ।
सहिआ-जणो वि णिउणो हलाओ किं पाअ राएण ॥ १६ ॥

W 714) जं असरणो व्व दड्ढो गामो माहीण-वहु-जुआणो ।
संभम-विसंटुलाणं तं दुच्चरिअं तुह थणाणं ॥ १७ ॥

त्रपीतान्धात् " इत्यादौ रवार्थे एवम् । अत्र काचिच्चलितचारित्रमुद्रा प्रोषितपतिका युवतिर्गासरावसाने वसतिं प्रार्थयमानं कंचित पथिक युवानमुद्दिश्य समुपजातमन्मथावेशा श्वश्रूसंनिधौ तस्मै शयनस्थान विविक्तमुद्दिश्य तस्मिन्निशान्धतामारोप्य श्वश्रूरत्र निषीदतीत्यादिना श्वश्र्वादिसंनिवेशस्थानं दर्शयन्ती स्वशयनस्थानस्पर्शप्रतिषेधव्याजेन रात्रावत्र मदीयमेव शयनस्थानं त्वया निभृतमुपस्थातव्यम् इति स्वयं दूतीवृत्त्या स्वाभिप्रायमस्मै निवेदयतीति भाव । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो निषेधरूपेण वस्तुना विधिरूपो वस्तुध्वनि, मच्छयने निभृतमुपस्थातव्यमिति विधिप्रतीते ॥ १५ ॥ १६) नायिकावचनम् । अहअं– ' अहं लज्जावती तस्य चोन्मत्तकानि प्रेमाणि । सखीजनोऽपि निपुणो हे सख्य किं पादरागेण ॥' **लज्जालुइणी** इत्यत्र " वरइत्तगास्तृनाद्ये " इति तद्गुणे निपातित । अत्र स्वाधीनभर्तृका प्रगल्भा नायिका प्रसाधिकासु लाक्षारागेण पादमलंकर्तुमुद्यतासु, मम पादरागो न कार्य । यस्मात् प्रिय प्रेमावेशवशगतो रसातिरेका मामवश्य पुरुषायितं कारयिष्यति । तदानीं निपुण सखीजनो शय्यागत सालक्तकपदाङ्कैस्तदनुमान्य लज्जाकुला मामपहसिष्यन्तीति पादरागनिषेधेन प्रियो मय्यत्यन्तमनुरक्त इति स्वसौभाग्य प्रकटितवतीति भाव । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो निषेधरूपेण वस्तुनासंकीर्णो वस्तुध्वनि, लज्जावतीत्यादिपदप्रकाश्यैर्वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्य पादरागनिषेध प्रतीयमानस्य तत्सौभाग्यप्रकटनस्यानुग्राहकत्वात् ॥१६॥ १७) दूत्या वचनम् । जं असरणो– 'यदशरण इव दग्धो ग्राम स्वाधीनवधूयुवापि। संभ्रमविसंष्ठुलयोस्तद्दुश्चरितं तव स्तनयो ॥' अत्र केनचित् प्रेषिता विदग्धदूती नायिकामुपेत्य तत्स्तनमण्डलं ग्रामदहनसमये सभ्रमचलितमतिमनोहरं दृष्ट्वा सर्वयुवसु चित्रैरिव निश्चेष्टितेषु ग्रामोऽयमशरण इव दग्ध इति तस्या स्तनसौन्दर्यवर्णनया ता वशीकर्तुमुत्कर्षयतीति भाव । हेतुरलंकार । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्येन वस्तुना वस्तुध्वनि । अत्र हेतुना यूना निश्चेष्टा गम्यते । तेन स्मनसा दर्यातिशय ॥१७॥

W 48) अग्ग-महिला पगंगं दे देव्व करेंति मज्झ दइअस्स ।
पुरिसा एगंत-रसा ण हु दोस-गुणे विआणंति ॥ १८ ॥

W 874) वाणीर-कुडंगुड्डीण-सउणि-कोलाहलं सुणंतीए ।
घर-कम्म-वावुडाए वहूए सीअंति अंगाइं ॥ १९ ॥

W 52) सिहि-पिच्छ-लुलिअ-केसे वेवंतोरु विणिमीलिअद्धच्छि ।
दर-पुरिसाइअ-विरमिरि ण-अणसि पुरिसाण
जं दुक्खं ॥ २० ॥

W 190) अज्ज चेअ पउत्थो[1] अज्ज चिअ सुण्णआइ जाआइं ।
रच्छामुह-देउल[2]-चच्चराइ[3] अम्हाण अ घराइं ॥ २१ ॥

W 49) थोअं पि ण णीइ[4] इमा मज्झण्हे[5] उअ[6] सिसिरअल-लग्गा ।
आअव-भएण छाहा वि ता पहिअ कि ण वीसमसि[7] ॥ २२ ॥

निश्रमशीले[8] न जानासि पुरुषाणा यद्दु खम् ॥' अत्र[9] नायको नायिका प्रति, त्व पुरुषायितेन शिखिपिच्छलुलितकेशे, वेपमानोरु, अर्धनिमीलिताक्षी सती क्षणेन श्रान्तासि। पुरुषाणामस्माक[यद्दु ख]तन्न जानासीति खदु खनिवेदनव्याजेन त पुरुषायितकोतुकम्। इत परमपि त्वया पुरुषायितमङ्गीकर्तव्यमिति ता प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । रसवदलकार । गुणीभूतो रसादिर्यत्र तत्र रसवदलकार इत्युक्तत्वात् । अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येन रसवदर्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, सभोगस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वात् ॥ २० ॥ २१) कस्याश्चिद् वचनम्। अज्ज चेअ– 'अद्यैव प्रोपित अद्यैव शून्यानि जातानि। रथ्यामुखदेवकुलचत्वराण्यस्माक च गृहाणि॥' अत्र काचिदसच्चरिता पत्यौ प्रोपिते सति सखीसमक्ष पतिरद्यैव प्रोपित । अद्यैव रथ्यामुखादीनीत्यनेन सर्वालकारभूतेन तेन विना अरमणीयानि जातानीति पतिसाभाग्यवर्णनव्याजेन पतिप्रवासादस्माक गृह शून्य रथ्यामुखादीनि दर्शकजनरहितानि। अतस्तत्र यत्र वा रन्तुमिच्छा तत्रागन्तव्यमिति [10]वातदूतीवृत्त्या प्रातिवेशिक श्रावयतीत्यभिप्राय । "यान्यसभाषणव्याजात् स्वाभिप्रेतार्थमुत्सुका । या श्रावयत्यसापुरुस्माद्वातदूतीति सा मता॥"हेतुरलकार, तत्प्रवासस्य शून्यताहेतुत्वात्। अत स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनान्यविषयो वस्तुध्वनि, अनेन त्वया समागन्तव्यमित्यस्य प्रतीते ॥ २१ ॥ २२) काचित् प्रपापालिका पथिकयुवानमाह। **थोअ पि ण**—'स्तोकमपि न गच्छति यन्मध्याह्ने पश्य शिशिरतललग्ना। आतपभयेन च्छायापि तस्मात् पथिक कि न विश्राम्यसि॥' "गमिरणुवज्जा" इत्यादिना गमे **णिइ** इत्यादेश । **छाहा** इत्यत्र "छायाया होऽकान्तौ" इति ह्रादेश । अत्र काचित् प्रपापालिका ग्रीष्ममध्याह्नसमये यत्र कुत्रापि गच्छन्त

---

1 MT पउट्ठो। 2 MT देवउल। 3 M चच्चराइ। 4 [णिइ]। 5 MT मज्झण्णे। 6 MT पस्स। 7 नी ण विस्समसि। 8 M विश्रमन्ती। 9 T adds कश्चित् after अत्र।
10 T वा तदूति°।

W 21) अममत्त-मंडण-च्चिअ¹ गच्छ घरं से स-कोउहल्लस्स ।
चोलाविअ-हलहलिअस्स पुत्ति चित्ते ण लग्गिहिसि² ॥ २३ ॥

W 418) णिद्दं लहंति भणिअं सुणंति खलिअक्खरं ण जंपंति ।
जाहि ण दिट्ठो सि तुमं ताओ च्चिअ सुहअ सुहिआओ ॥२४॥

पथिकयुवान प्रति, अस्मिन् समये तीव्रातपभयात् छायापि शिशिरतल निनापि स्तोकमपि न निर्याति । किं पुनरन्यो भवान् किमर्थं न विश्राम्यतीति स्वय दूतीवृत्त्येदानीमत्र न कोऽपि सचरति, विविक्तोऽय प्रदेश, क्षणमात्र विश्राम्यतामिति स्वाभिलषित प्रकटितवतीति भाव । अत्र वाच्यगं तासलक्ष्यक्रमो भावध्वनि , अनुरागस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ २२ ॥ २३) काचिद्विदग्धा बालिकामुपदिशति। अममत्त–' असमाप्तमण्डनेनैव गच्छ गृहमस्य सकौतूहलस्य । अपक्रमितानुरागस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यसि ॥' हलहली–शब्दो ऽनुरागवाची देश्य । " वट्ट " आदिपाठात् सिद्ध । अत्र काचिद्विदग्धाप्युत्कण्ठातुरेण प्रियेण मुहुर्मुहुराहूयमानाया प्रियवशीकरणाया मान मण्डयन्त्या बाला, हे पुत्रि, असमाप्तमण्डनव³ गच्छ । मण्डनविलम्बनेनालम् । इदानीमेव गच्छ । नो चेन्मुहुर्मुहुर्माह्वयति निरादरा नागतेति तस्मिन् रोषेणापक्रान्तोत्कण्ठे सति पश्चात् त्व गत्वापि तस्य न लगिष्यसीत्यनेन प्रियवशीकरणे मण्डनमप्रयोजकम् । उत्कण्ठासमकालमेव गत्वा तदनुवर्तनमेव प्रयोजकमिति तामुपदिशतीत्यभिप्राय । अत स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनि , प्रियावर्जने तदनुवर्तनस्य हेतुत्वात् ॥ २३ ॥ २४) काचित् प्रियामुपालभते । णिद्दं– ' निद्रा लभन्ते भणित शृण्वन्ति स्खलिताक्षर न जल्पन्ति । याभिर्न दृष्टो ऽसि त्व ता एव सुभग सुखिता ॥' अत्र काचित् कस्मिंश्चिदभिरूपे यूनि कृतानुरागा त प्रति, हे सुभग, याभिर्न दृष्टो ऽसि ता एव सुखिता । यतो निद्रा लभन्ते, स्खलिताक्षर न जल्पन्ति, सख्यादिभणित [शृण्वन्तीत्यनेन त्वद्दर्शनात्प्रभृति विरहव्यथातिशयान्निद्रा न लभ्यते, त्वदाहृतचित्ततया सख्यादिभणित] न श्रूयते, त्वद्ध्यानवासनाजनितभ्रमतया स्खलिताक्षर प्रजल्प्यत इत्यात्मनो दशाविशेषान् सूचयन्ती मामेवविधावस्था किमुपेक्षस इत्युपालभत इत्यभिप्राय । हेतुरलकार, दर्शनाभावस्य निद्रादिहेतुत्वात् । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना सकीर्णो वस्तुध्वनि , निद्रा लभन्त

---

1 M T मत्तं च्चिअ । 2 M T लग्गिसिहि । 3 T गमर्स° । 4 T मण्डनेनैव ।

W 73) जं जं सो णिज्झाअइ अंगोआसं महं अणिमिसच्छो ।
पच्छाएमि अ तं तं इच्छामि अ तेण दीसंतं ॥ २५ ॥

W 42) आरंभंतस्स धुअं लच्छी मरणं व होइ पुरिसस्स ।
तं मरणमणारम्भे वि होइ लच्छी उण ण होइ ॥ २६ ॥

W 168) अच्छउ ताव मणहर पिआएँ[1] मुह-दंसणं [अइमहग्घं] ।
तग्गाम-छेत्त-सीमा वि झत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥ २७ ॥

इत्यादिवाक्यगतव्यङ्ग्यस्तस्य विरहार्तैरनुमाह्यत्वात् ॥ २४ ॥ २५) गणिका मात्रा पृष्टाह । जं जं सो— 'य य स निध्यायति अङ्गावकाश ममानिमिषाक्ष । प्रच्छादयामि च त तमिच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥' अत्र काचिद् वारविलासिनी मात्रा वल्लभेनार्जनाय कौशल पृष्टा ता प्रति, स कामी मम यद्यदङ्ग रसावेशा-दनिमिषाक्ष पश्यति तत्तदङ्ग प्रच्छादयामि च तेन दृश्यमानमिच्छामीत्यनेन दर्शनेऽन्यतोऽपि निवर्तते, अदर्शने क्लेशात्तस्य द्वेषो भविष्यतीत्यन्तरा किंचित् प्रदर्श्य तस्याभिलाषो यथा न निवर्तते तथा विलोपयामीति कथितवतीति भाव । युक्तिरलङ्कार । " अयुज्यमानस्य मिथ शब्दस्यार्थस्य वा पुन । योजना क्रियते या सा युक्तिरित्यभिधीयते ॥ " अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलेऽलङ्कारेण वस्तुध्वनि, युक्त्या प्रियार्जनकौशलस्य द्योत्यत्वात् ॥ २५ ॥ २६) काचिद् दूती राजकन्यका प्रति भीरु युवान प्रोत्साहयति । आरंभंतस्स— 'आरभमाणस्य ध्रुव लक्ष्मीर्मरण वा भवति पुरुषस्य । तस्य मरणमनारम्भे ऽपि भवति लक्ष्मी पुनर्न भवति ॥' अत्र काचिद्विदग्धा दूती राजकन्यकामभिलषन्त भीरु युवान, ध्रुव महाकार्यमारभमाणस्य लक्ष्मीर्मरण वा भवति । तदनारम्भेऽपि मरण भवति । लक्ष्मी पुनर्न भवतीत्यनेन "उद्योगानुसारिणी लक्ष्मी " इति वचनत्वात् सहचरमाह । उद्योगेनैव लक्ष्मा प्राप्यते । अतो भीरुता विहाय लक्ष्मीसदृशीमेना प्राप्तुमुद्योग क्रियतामिति प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि, रूपकस्य गम्यमानत्वात् ॥ २६ ॥ २७) अत्र कश्चित् सहचरमाह । अच्छउ—'आस्ता तावन्मनोहर प्रियाया मुखदर्शनमतिमहार्घम् । तद्ग्रामक्षेत्र-सीमापि झटिति दृष्टा सुखयति ॥' अच्छउ इत्यत्र " छ्गमिष्यमासाम् " इत्युक्तम् । अत्र कश्चिद्युवा प्रियतमानिवासभूत ग्राममागत । तद्ग्रामसीमानमासाद्य सजातहर्ष सन्, अये सहचर, प्रियाया अतिमहार्घं मनोहर मुखदर्शनमास्ता

---

1 M T पआए ।

W 332) सुरच्छलेण पुत्तिएँ कस्स तुमं अंजलिं पणामेसि ।
हास-कडक्खुम्मीसा ण होंति देवाण' जोक्कारा ॥ २८ ॥

W 876) ठाणे ठाणे वलिआ वलणे वलणे स-वेडस'-कुडंगा ।
ण गओ मि मज्झ गामं' देअर ण दिट्ठा तुए मुरला ॥२९॥

W 87) अवलंबिअ-माण-परम्मुहीए एंतस्स माणिणि पिअस्स ।
पिट्ठ-पुलउग्गमो तुह कहेइ संमुहट्ठिअं हिअअं ॥३०॥

तारत । तज्जनितनिरतिशयसुखविशेष ईदृश इति केन वर्णयितुं शक्यते । तत्सम्पन्नतया ग्रामक्षेत्रसीमापि दृष्टा झटितीयेव सुखयतीति तस्या रूपयौवनलावण्यातिशयेन लोकोत्तरता स्वकीयम् अनुराग च प्रकटितवानितियभिप्राय । अत्र मल्लस्यक्रमस्मृतिपरिपुष्टो भावध्वनि, अनुरागातिशयस्य प्रतीते ॥ २७ ॥ २८) काचिद्विदग्धा काचिदाह । सूरच्छलेण– ' सूर्यच्छलेन पुत्रिके कस्य त्वमञ्जलिं समर्पयसि । हासकटाक्षोन्मिश्रा न भवन्ति देवाना जयकारा' ॥' अत्र काचिच्चलितचारित्रमुद्रा पूर्वमविदितचारित्रभङ्गा प्रातिवेश्मिकी प्रति, हे पुत्रिके, त्व सूर्यमपदिश्य कस्मा अञ्जलिं समर्पयसि । सूर्यायैवेति नेत तदयुक्तम । यतो देवानां नमस्कारा हासकटाक्षोन्मिश्रा न भवन्तीत्यनेन च विलासहासकटाक्षवीक्षणेन य कश्चन युवानं साभिलाषमवलोकयसि त्वच्चरित मया ज्ञातमिति तां स्ववशीकर्तुमाहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनि, अलंकारेण ज्ञापकत्वहेतुना त्वच्चरित मया ज्ञातमिति व्यज्यमानत्वात् ॥२८॥ २९) काचिद्देवरमाह । ठाणे ठाणे– 'स्थाने स्थाने वलिता वलने वलने सवेतसकुडङ्गा । न गतोऽस्यस्माक [ग्राम] देवर [न] दृष्टा त्वया मुरला॥'काचिद्देवरानुरक्ता स्वशुरग्रामे यत्र क्वापि सुखेन संकेतस्थानमलभमाना, हे देवर, निश्चितपितृग्रामागमना पूर्वमस्माक ग्राम न गतोऽसि । स्थाने स्थाने वलिता वलने वलने सवेतसकुडङ्गा मुरला त्वया न दृष्टा । नेति काकुद्वयेन पृच्छन्ती मुरलावर्णनयास्मद्ग्रामे तत्र तत्र संकेतस्थानस्य सुलभत्वात्ति अङ्क सुरतक्रीडा तत्र स्वर्गविष्यतीति स्वग्रामगमनाय त प्रोत्साहयतीति भाव । प्ररोचनालंकार । "प्रोत्साहनार्थायान्येषा प्रशंसा सा प्ररोचना ।" अत स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले[5]ऽलंकारेण वस्तुध्वनि । प्ररोचनया ग्रामगमनप्रोत्साहनस्य गम्यमानत्वात् ॥२९॥ ३०) सखी नायिका विडम्बयति । अवलम्बिअ–' अवलम्बितमानपराङ्मुख्या यतो गच्छत

1 M T °ल्लेण । 2 M T वेतस । 3 M ग्रामं T ग्राम । 4 M T देवानन्नल्लिका ।
5 T मूलेन अलं° ।

W 506) तुह दंसण-सतिण्हा सद्दं सोऊण णिग्गआ जाइं ।
तुह बोलंते ताइं[1] पआइ बोढव्विआ जाआ ॥ ३१ ॥

W 651) जाइ वअणाइ अम्हे वि जंपिमो जाइ जंपइ जणो वि ।
ताइ च्चिअ[2] तेण पअंपिआइ हिअअं सुहावेंति[3] ॥३२॥

मानिनि प्रियस्य ।[4] पृष्ठपुल्कोद्गमस्तव कथयति समुखस्थितं हृदयम् ॥' अत्र काचिद् विदग्धा सखी अनुनयन्तमायान्तं कान्तमनादृत्य मानमवलम्ब्य निर्यान्तीं सखीं प्रति विपरीतलक्षणया मानिनामाति मत्रोव्यानुनयति । प्रियतमे, किमर्थं पराङ्मुखी यासि । तत्संसर्गसंभवस्तव पृष्ठपुल्कोद्गमस्त्वद्धृदयं तदभिमुखं कथयतीति सोत्प्रासमुक्त्वा वृथामानेनालमिति सा मानान्निवारयतीति भाव । अत्र वस्तुना संकीर्णोऽलंकारध्वनि, मानिनीपदव्यङ्ग्येनाक्षेपस्यानुमाह्यत्वात् ॥३०॥ ३१) काचिद्दूती नायकमाह । **तुह दंसणे**– 'तव दर्शने सतृष्णा शब्दं श्रुत्वा निर्गता यानि । त्वय्यपक्रामति तान्येव पदानि वोढव्या जाता ॥' अत्र काचिद् विदग्धा दूती नायकस्य पुरस्तात् [कथयति] । विरहिणी नायिका त्वयि यदृच्छया तेन पथा संचरमाणे सति त्वदालापमाकर्ण्य भवद्दर्शनोत्कण्ठिता यानि पदानि यावन्त पन्थानं निर्गता तथा त्वय्यपक्रामति सति त्वद्दर्शनालाभेन विषण्णा तापावसन्नगात्रतया तानि पदानि प्रतिगन्तुमुक्ता[5] वोढव्या जातेति तस्या निर्भरमवस्थाविशेषं सूचयन्ती त्वयैव मभावर्नायेति त प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र मध्यध्वनि, औत्सुक्यग्लानि-विषादपरिपुष्टस्य पूर्वानुरागविप्रलम्भस्य प्रतीते ॥३१॥ ३२) मुग्धा सखीमाह । **जाइ वअणाइ**– 'यानि वचनानि वयमपि जल्पामो यानि जल्पति जनोऽपि । तान्येव तेन प्रजल्पितानि हृदयं सुखयन्ति ॥' अत्र कयाचिन्मुग्धया कस्मिंश्चिद् कृताभिलाषया तत्सङ्गमननुभूय सखीनां पुरस्तादस्माभिर्जनेन च यानि वचनानि जल्प्यन्ते तान्येव तेन प्रजल्पितानि हृदयं सुखयन्तीत्यनेनानुरागत्वात् प्रियसंबन्धि सर्वमपि मनोहरमिति मौग्ध्यादजानन्त्या साश्चर्यं तदुच्चरितवचनानां माधुर्यकथनेन स्वकीयानुरागातिशय प्रकटित इत्यभिप्राय । हेतुरलंकार, तत्प्रजल्पनस्य सुखनिमित्तत्वात् । अत्रासंलक्ष्यक्रमसृष्टो भावध्वनि, मौग्ध्यानुरागयो

---

1 M T add चिअ after ताइं । 2 M T ताइं च तेण । 3 मुद्राति । 4 M पृष्ठे ।
5 M T° मुक्ते ।

W 350) वण्णंतीहि तुह गुणे बहुसो अम्हेहि छिंछई-पुरओ ।
बालअ सअं चिअ कओ सि दुल्लहो कस्स कुप्पामो ॥ ३३ ॥

W 91) णूमंति जे पहुत्तं कुविअं दास व्व जे पसाअंति ।
ते चिअ महिलाण पिआ सेसा सामि च्चिअ वराआ ॥ ३४ ॥

W 249) अज्ज मए गंतव्वं तस्स सआसं घणंधआरे त्ति ।
बाला णिमीलिअच्छि पअ-परिवाडिं घरे कुणइ ॥ ३५ ॥

प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥　३३) काचिज्जारमुपालभते । वण्णंतीहि- -'वर्णयन्तीभिस्तव गुणान् बहुशोऽस्माभिरसतीनां पुरतः । बालक स्वयमेव कृतोऽसि दुर्लभः कस्मै कुप्यामः ॥' अत्र काचिदसच्चरिता पूर्वं यथेच्छमुपभुक्तमिदानीमन्यासङ्गवशाद् दुर्लभदर्शनमुपपतिं प्रति, हे बालक, तव गुणान्[1] रूपादीनसतीनां पुरो वर्णयन्तीभिरस्माभिः स्वयमात्मनैव दुर्लभः कृतोऽसि, कस्मै कुप्याम इत्यनेनास्मन्निमित्त एवान्यासङ्गस्तेनात्मनैवायं जनो न स्मर्यते । ममैवेदमनुचितमित्यात्मोपालम्भव्याजेन तमुपालभत इत्यभिप्रायः । हेतुरलंकारः, गुणवर्णनस्य दुर्लभत्वहेतुत्वात् । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिवस्तुमूलेन वस्तुध्वनिः, आत्मोपालम्भेन तदुपालम्भस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥　३४) काचित् सखीमाह । णूमंति- 'प्रच्छादयन्ति ये प्रभुत्वं कुपिता दासा इव ये प्रसादयन्ति । त एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराकाः ॥' "छादेर्णूमणुमोम्वाल्हक्कपव्वालन्नुमाः" इति छादेर्णूमादेशः । अत्र काचित् सख्या भर्तुरनुरागस्त्वयि नीदृश इति पृष्टा तां प्रति, ये स्त्रीणां पुरतः प्रभुत्वं न दर्शयन्ति, कुपिता दासवदुपचरन्ति त एव महिलानां प्रियाः, शेषा वराकाः स्वामिन एवेत्यनेनायं दुरात्मा बहुशोऽपराधान् कृत्वा कदाचिदपि मां नानुनयति, प्रभुत्वं दर्शयित्वा व्यथयतीति विषण्णा तस्यानुरागाभावं प्रकटितवतीत्यभिप्रायः । अत्र वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः, विषादस्य प्रतीतेः ॥ ३४ ॥　३५) कस्याश्चिद् वचनम् । अज्ज मए- 'अद्य मया गन्तव्यं तस्य सकाशं घनान्धकार इति । बाला निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे कुरुते ॥' एषा बालिका प्रियतमेन कथितसंकेता घनसमये मेघाक्रान्तमम्बरं दृष्ट्वा अद्य मया घनान्धकारे तस्य समीपमवश्यं गन्तव्यमिति मत्वा

1 T गुणादीन्। 2 T वास्यगत।

W 33) उण्हं[1] विणीससंतो कीस मम परम्मुहीऍ सअणद्धे ।
हिअअ पलीविउं अणुसएण पिट्ठं पलीवेसि ॥ ३६ ॥

W 664) खाणेण अ पाणेण अ तह गहिओ मंडलो अडअणाए ।
अणुमण्णइ जह जार भुंकइ घर-सामिए एंतें ॥ ३७ ॥

W 182) महिला-सहस्स-भरिए तुह हिअऍ सुहअ ठाणं अलहंती ।
णिच्चं अणण्ण-कम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ ॥ ३८ ॥

निमीलिताक्षी गृहे पदानुक्रम करोतीत्यनेनास्या मुग्धाया प्रियानुसरणे उत्कठा पश्येति काचि सहचरीमाहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनामकीर्णध्वनि, मौढ्योत्सुक्ययोर्निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे करोतीत्यनेन व्यञ्जकानु-प्रवेशात् ॥३५॥ ३६) काचित् प्रियमुपालभते । उण्हं– ' उष्ण विनि श्वसन कस्मान्मम पराङ्मुख्या शयनार्धे । हृदय प्रदीप्यानुशयेन पृष्ठ प्रदीपयसि ॥' अत्र काचित् स्वकीया नायिका पश्चाच्छयनार्धे शयान पति प्रति, पूर्वमपराधशतर्मम हृदय त्वया प्रज्वलितमिदानीमुष्ण विनि श्वसन्ननुशयेन पश्चाद्भागमपि किमर्थं प्रज्वलयसीत्यनेन शठापसरेति रोषसतापातिशयेन त भर्त्सितवतीत्यभिप्राय ।[2] अत्रा मलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य सकीर्णो भावध्वनि, उष्ण विनि श्वसन्नित्यनेन प्रतीयमान त्वात् ॥३६॥ ३७) काचिदसती कस्याश्चिदसत्या कौशलमाह । खाणेण– ' खादनेन पानेन च तथा गृहीतो मण्डलो ऽसत्या । अनुमन्यते यथा जार भषति गृहस्वामिन्यायाते ॥' अत्र अडअणा इत्यसती, " नस्त्त " आदिषु पठ्यते । अत्र काचिदात्मानमविश्वस्य पत्या स्वरक्षणार्थं गृहे स्थापित शुनक जारहस्तेन प्रदा पितैरन्नपानैस्तदागमन यथानुमन्यते तथास्य कृत्वा गृहपतिना त्वदर्थं सज्जी कृतमन्नपानादिकमनेन भक्षितमिति ताडयित्वा तदागमने यथा भषति तथाविध कृत्वा तस्य मनसि मय्यागतेऽप्ययमेव भषति, किं पुनरन्यस्मिन जन इत्येवविधप्रत्ययोपादनेन त वञ्चयतीति काचि सखीमाहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलोऽलकारेण वस्तुध्वनि युक्त्या पतिवञ्चनस्य प्रतीते ॥ ३७ ॥ ३८) दूती नायकमाह । महिला– 'महिलासहस्रभरिते तव हृदये [सुभग] स्थानमलभमाना । नित्यमनन्यकर्मा अङ्ग तन्वपि तनूयति ॥' अत्र काचिद्दूती नायक [प्रति] हे सुभग, एवविधा मम सखी त्वच्चित्त प्रवेष्टुम एवविधा

---

1 M T उण्ण। 2 T अत्र स ।

W 939) तइआ मह गंडत्थल-णिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हिं स च्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥ ३९ ॥

W 583) धणिअ[1] उवगूहिअ मएँ कुक्कुड-सद्देण झत्ति पडिबुद्धो ।
पर-वसइ-वास-संकिर णिअअम्मि घरे सि मा भाहि ॥ ४० ॥

W 954) अणुदिअह-कआभोआ[2] जहजह थणआ विणिंति कुमरीए ।
तह तह लद्धोआसो व्व वम्महो हिअअमाविसइ ॥ ४१ ॥

भवतीत्यनेन तव हृदये प्रवेशाभावादियमेतादृशीमवस्था प्राप्ता । तस्मादनुगम्यतामिति त्वं प्रोत्साहयतीत्यभिप्रायः । अत्र वाक्यप्रकाश्यः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः, हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणे ऽपि तव हृदयं न विशतीति विशेषोक्तेर्गम्यमानत्वात् । "कारणे सति कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः" इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ ३९) नायिका नायकमुपालभते । तइआ मह– 'तदा मम गण्डस्थलस्थापितां दृष्टिं न नयसि अन्यतः । इदानीं सैवाहं तावेव कपोलौ न सा दृष्टिः ॥' णिमिअ–शब्दः स्थापितवाची देश्यः "अपुण्ण" आदिषु पठितः । अत्र नायिका पुरः स्थितं मणिमुकुरसमानात्मकपोलात्यादरेण सादरं विलोक्य पश्चात्तादृगनुरागरहितं नायकं प्रति, सर्वं तदेव, दृष्टिस्तु सा न भविष्यत्यनेनेतस्ततः पार्श्वयोः सञ्चरन्ती मत्कपोलप्रतिबिम्बिता सखीसकलोकयन् साभिलाषदृष्टिरासीः । इदानीं तस्यामपक्रान्तायां दृष्टिरेतादृशी जाता । अत एव वञ्चकः, तव शाठ्यं विदितमासीदिति तमुपालभत इत्यभिप्रायः । अतः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूले वस्तुना वस्तुध्वनिः, अनेन वाक्यार्थेन शाठ्योद्घाटनस्य वस्तुनो गम्यमानत्वात् ॥३९॥ ४०) नायिका पतिमुपालभते । नायिका भर्तारमुपालभते । नायिका धवमुपालभते । धणिअ– 'प्रियतम उपगूढो मया कुक्कुटशब्देन झटिति प्रबुद्धः । परवसतिवासशङ्काशील, निजे गृहे ऽसि मा बिभिहि ॥' अत्र काचिद्विदग्धा कुलपा[बा]लिका परदारलम्पटं परगृहवासशङ्कया स्वगृहे ऽपि कुक्कुटशब्देन प्रभातं जातमिति सभयं प्रतिबुद्धं पतिं त्वया परगृहेष्वेव सकला रात्रयो नीयन्ते, न कदाचिदपि स्वगृहे स्थीयत इति उपालभत इत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, वाच्येन प्रियोपालम्भस्य गम्यमानत्वात् ॥ ४० ॥ ४१) काचिद्युवानमाह । अणुदिअह– 'अनुदिवसकृताभोगौ यथा यथा स्तनौ विनिर्यातः कुमार्याः । तथा तथा

---

1 M T धणिअं । 2 M T कलहाआ ।

W 167) भंजंतस्स वि तुह सग्ग-गामिणो णइ-करंज-साहाओ ।
भण कह अज्ज वि धम्मिअ पाआ धरणिं चिअ छिवंति ॥४२॥

W 164) वंकं को पुलइज्जइ कस्स कहिज्जइ सुहं व दुक्खं व ।
केण समं व हसिज्जइ पामर-बहले हअग्गामे ॥ ४३ ॥

W 335) बहलतमा हअ-राई अज्ज पउत्थो पई घर सुण्णं ।
तह जग्गेसु सअज्जिअ[1] जह अम्हे ण अ मुसिज्जामो ॥ ४४ ॥

ऽन्यानवकाश इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥' अत्र कुमार्या स्तनावित्यादिना इदानीमेषा प्रतिदिन सविलासहासकटाक्षाभिप्रायरचना जाता, पश्येति काचिद्युवान प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थ शक्तिमूले ऽलङ्कारेण वस्तुध्वनि । उत्प्रेक्षया विलासहासादिप्रतीते ॥ ४१ ॥ ४२) काचित् कुलटा तापसमाह । भंजंतस्स– 'भञ्जतो ऽपि तव स्वर्गगामिनो नदीकरञ्जशाखा । भण कथमद्यापि धार्मिक पादौ धरणीमेव स्पृशत ॥' अत्र काचिदसच्चरिता प्रतिदिन शिवपूजार्थमात्मसकेतभूतकरञ्जशाखाभञ्जक तमपि देवलक प्रति, हे धार्मिक, स्वर्ग गन्तुकामेन त्वया प्रतिदिन करञ्जशाखा भज्यन्ते, तत्कथमद्यापि तव पादौ धरणीमेव स्पृशत । एतादृशस्यापि पादा धरण्या कथ तिष्ठत इत्यनेन हे पापकारिन्, त्वया धर्मबुद्धया कृतेनैतद्व्यापारेण स्वर्गो न लभ्यते । अपि तु अधोगतिरेवेत्याक्षिपतीत्यभिप्राय । विशेषोक्तिरलकार । शिवपूजार्थं करञ्जभञ्जने सत्यपि स्वर्गगमनरूपस्य कार्यस्यानुत्पत्ते । अत्र वाच्यप्रकाश्यसलक्ष्यक्रम सकीर्णो भावध्वनि । धार्मिकादिपदव्यङ्ग्यानुगृहीतस्या-मर्षस्य प्रतीते ॥ ४२ ॥ ४३) कस्याश्चिदसत्या निर्वेदोक्ति । वंकं– 'वक्र को दृश्यते कस्य कथ्यते सुख वा दु ख वा । केन सम प्रहस्यते पामरबहुले हतग्रामे ।' काचिद्विदग्धा पूर्वं स्वच्छन्दचारिणी ग्रामान्तर गता । कयाचिदसत्या कुशल पृष्टा । पामरबहुले अस्मिन् ग्रामे वक्रविलोकनादि को जानाति । सुख वा दु ख वा निवेदयितु को वार्ह । केन सम नर्महास क्रियत इत्यनेन साभिलाषत्वसूचकानवगतेर्वक्रदर्शनाद्यनुभावाना विफलत्वेन निर्वेद प्राप्ता कथका-रमत्रास्माक कुशलमिति ता प्रत्युक्तवतीत्यभिप्राय । हेतुरलकार । अत्र वाच्य-प्रकाश्यासलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, निर्वेदस्य प्रतीते ॥ ४३ ॥ ४४) काचि-त्प्रातिवेशिकमाह । बहलतमा– 'बहलतमा हतरात्रिरद्य प्रोषितपतिर्गृह शून्यम् । तथा जागृहि प्रातिवेशिक यथा वय न मुष्यामहे ॥' अत्र काचिज्जनसमक्षमद्य

---

1 M T सअज्जिअ ।

W 372) वड-जक्खो जो अ तह दिण्णो सीसम्मि मह जुआणेहि ।
तं च्चिअ एण्हिं पणमामि हअ-जरे होसु संतुट्ठा ॥ ४५ ॥

W 100) दुक्खं देंतो[1] वि सुहं जणेइ जो जस्स वल्लहो होइ ।
दइअ-णह-दूमिआण वि वड्ढइ थणाण रोमंचो ॥४६॥

W 198) बहुसो वि कहिज्जंतं तुह वअणं मज्झ हत्थ-संदिट्ठं ।
ण सुअं ति जंपमाणा पुणरुत्त-सअं कुणइ अज्जा ॥ ४७ ॥

महत्यन्धकारे शून्ये गृहे चारह यथा न मुच्ये तथा मा प्रतिपाल्येत्यनेन प्रार्थना-व्याजेनाहमेकाकिनी त्वया समागन्तव्यमिति प्रिये प्रतीते ॥ ४४ ॥ ४५) कस्याश्चिदसत्या निर्वेदोक्ति । वडजक्खो– 'वटयक्षो यश्च तथा दत्त शीर्षे सह युवभि । तमेवेदानीं प्रणमामि हतजरे भव सतुष्टा ॥' अत्र काचिदसज्जरती पूर्वं यौवनमदात् वटस्याध स्थिते यक्षागारे या यक्षप्रतिमामुपधानीकृत्य युवभि सम बहुकाल सुरतसुखान्यनुभूयेदानीं गलितयौवनमदा तामेव दैवतमिति पूजयामि, हे जरे सतुष्टा भवेत्यनेन त्वयाहमेतादृशीमवस्था प्रापितेति निर्वेदात् तामुपालभत इत्यभिप्राय । अत्रासलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, निर्वेदस्य प्रतीते ॥ ४५ ॥ ४६) नायिका सखीमाह । दुक्खं– 'दु ख ददपि सुख जनयति यो यस्य वल्लभो भवति । दयितनखदू खितयोरपि वर्धते स्तनयो रोमाञ्च ॥' अत्र सखीभि प्रियतमापराधान् मसूय्य तस्य दु खकारी मान क्रियतामिति बोधिता काचित्तस्मिन्ननुरागातिशयाद्विरहमसहमाना ता प्रति, दु ख ददपि वल्लभ सुख जनयति । यथा दयितनखक्षणपरिदूनयोरपि स्तनयोर्हर्षेण रोमाञ्चो भवतीत्यनेन किंचिद्दु खे ऽपि सुखातिशयस्य विद्यमानत्वात् त विरहय्य क्षणमपि स्थातु न शक्नोमीति स्वानुराग प्रकटितवतीत्यभिप्राय । अत्र निदर्शनालकार । अत्र "अर्थान्तरप्रवृत्तेन किंचित् तत्सदृश फलम् । सदसद्वा निदर्श्येत यदि तत्स्यान्निदर्शनम् ।" इयुक्तत्वात् । अत्रामलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, अनुरागस्य प्रतीते ॥४६॥ ४७) दूती नायकमाह । बहुसो– 'बहुशो ऽपि कथ्यमान तव वचन मम हस्तसदिष्टम् । न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तशत कारयति वधू ॥' अत्र काचिच्चतुरा नायिकानुरागपरिज्ञानाय प्रेषिता प्रत्यागत्य नायक प्रति, तव

---

1 MT दतो ।

W 254) तह सुण्हाएँ पुलइओ दर-वलिआवंग-तारअं पहिओ।
जह वारिओ वि घर-सामिएण ओलंबए वसइं ॥ ४८ ॥

W 301) अह अम्ह आगओ कुल-घरोआँ अजंपि [1]छेंछइ जारं।
सहमागअस्स पइणो तुरिअं कंठम्मि लाएइ ॥ ४९ ॥

W 376) अवरज्झसु वीसद्धं सव्वं तुह सुहअ विसहिमो अम्हे।
गुण-णिब्भरम्मि हिअए जाणसु दोसा ण माअंति ॥ ५० ॥

संदेशं सम्मुखाद् बहुश. श्रुत्वापि पुन पुन संभ्रमकुतूहलेन न श्रुतमिति मा पुनरुक्तशत कारयतीत्यनेन तस्यास्त्वयि महाननुराग इति सूचितवतीत्यभिप्रायः। अत्रासंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः, अनुरागस्य प्रतीते ॥४७॥ ४८) काचिदसतीमाह। तह– 'तथा स्नुषयावलोकित दरवलितापाङ्गतारक पथिकम्। यथा वारितो ऽपि गृहस्वामिनावलम्बते वसतिम् ॥' अत्र गृहपतिना वारितो ऽपि यथा गृहे वसतिमालम्बते तथावलोकित इत्यनेन एषा श्वशुरादिसंनिधौ तेन सह संलाप कर्तुमशक्ता कटाक्षवीक्षणैरेव स्वाभिप्राय सकलमस्मै निवेदयति, पश्येति काचिदसतीमाहेत्यभिप्रायः। अत्रासंलक्ष्यक्रमो ऽसंकीर्णो भावध्वनि', उभयोरनुरागप्रतीते ॥४८॥ ४९) काचिदसती सहचरीमाह। अह अम्ह– 'असावस्माकमागत' कुलगृहाद्येत्यसती जारम्। सहसागतस्य पत्युस्त्वरित कण्ठे लगयति ॥' सहसा अतर्कितम्। " अतर्किते तु सहसा। " इत्यमर। अत्र काचिदसती स्वैरमुपपतिना सह वर्तमाना सहसा पत्यौ गृहमागते सति ' असावस्माकं कुलगृहादागत.। त्वयैव परिष्वज्यताम् ' इति पतिकण्ठे लगयतीत्यनेन प्रत्युत्पन्नमतिस्त्रीभिः को वा न वञ्च्यते, कुलटाकपट केन वा वेदितु शक्यते, पश्येति सखीमाहेत्यभिप्राय। अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलंकारेण वस्तुध्वनि, युक्त्या सद्वचनस्य प्रतीते ॥ ४९ ॥ ५०) काचिन्नायकमुपालभते। अवरज्झसु– 'अपराध्य विस्रब्ध सर्व तव सुभग विषहामहे वयम्। गुणनिर्भरे हृदये जानीहि दोषा न मान्ति ॥' काचित् प्रगल्भा नायिका मुहुर्मुहुरपराधिनं नायक प्रति, विस्रब्धमपराधान् कुरु। त्वया यत्कृत तत्सर्वं मया सह्यते। यतस्तव गुणपूर्णे मम हृदये दोषाणामवकाशो नास्तीत्यनेन विपरीतलक्षणया ' हे दुर्भग, तव कश्चिदपि गुणो नास्ति। शतशो ऽपराधाः क्रियन्ते। सह्यत ' इति रोषात् त भर्त्सितवतीत्यभिप्रायः। अत्र लक्षणामूलो वाक्यप्रकाश्यो ऽत्यन्ततिरस्कृतावि-

---

[1] M T चिवो।

W 707) रणरणअ-सुण्ण-हिअओ चिंतंतो विरह-दुब्बलं जाअं ।
अगणिअ-णिअ-वसइ च्चिअ वोलीणो गाम-मज्झेण ॥ ५१ ॥

W 124) कइअव-रहिअं पेम्मं णत्थि च्चिअ मामि माणुसे लोए ।
जइ होइ कस्स विरहो होंतइ[1] विरहम्मि को जिअइ ॥ ५२ ॥

W 85) दक्खिण्णएण एंतो सुहअ सुहावेसि अम्ह गेहाइं ।
णिक्कइअवेण जाणं गओ सि का णिव्वुई ताणं ॥ ५३ ॥

क्षितवाच्यध्वनि,[2] अनेन तद्दर्शनस्य प्रतीते ॥५०॥ ५१) काचित् सहचरमाह । **रणरणअ**— 'रणरणकशून्यहृदयश्चिन्तयन् विरहदुर्बलां जायाम् । अगणितनिजवसतिरेवापक्रान्तो ग्राममध्येन ॥' एषा देशान्तरादागम्य ग्राममासाद्य विरहदुर्बला जाया कीदृशीमवस्थां प्राप्तेति चिन्तारणरणकशून्यहृदयो ऽस्या वीथ्यामात्मीयमगारमिति विस्मरन् मोहाद् ग्राममध्येन निर्यात इत्यनेन मन्ये अनुरागातिशयेनायमेतादृशावस्थां प्राप्त पश्येति, कश्चित् सहचरमाहेत्यभिप्राय । अत्र वाच्यगतासंलक्ष्यक्रमो रसध्वनि, प्रवासविप्रलम्भस्य प्रतीते ॥५१॥ ५२) नायिका सखीमाह । **कइअव**— 'कैतवविरहितं प्रेम नास्त्येव सखि मानुषे लोके । यदि भवति कस्य विरहो भवति च विरहे को जीवति ॥' अत्र काचित् स्वाधीनपतिका पत्यौ निरतिशयप्रेमानुबद्धा विरहे क्षणमपि न शक्य जीवितुमिति मन्वाना तस्मिन् प्रोषिते प्राणान् धारयन्ती सख्या पुरस्तात्, 'हे सखि, मानुषे लोके निष्कैतवं प्रेम नास्त्येव । यद्यस्ति कस्य विरह । यथाकथंचित् विरहे सति केन वा जीव्यत इत्यनेन मया विरहे सत्यपि, जीवितमपि धार्यते । मम प्रेम सकैतवम्', इत्यात्मानमुपालभत इत्यभिप्राय । हेतुरलङ्कार । निष्कैतवप्रेम्णो विरहाभावनिमित्तत्वात् । अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, निर्वेदस्य प्रतीते ॥ ॥ ५२ ॥ ५३) नायिका नायकमाह । **दक्खिण्णएण**— 'दाक्षिण्येनायन् सुभग सुखयस्यस्माकं गृहाणि । निष्कैतवेन यासां गतो ऽसि का निर्वृतिस्तासाम् ॥' अत्र काचित् प्रगल्भा धीरा नायिका यथाकथंचित् गृहमागतं नायकं प्रति, हे सुभग, दाक्षिण्येनास्मानेव सुखयसि ।[3] सहजप्रेम्णा यासां गृहाणि गच्छसि तासां कीदृक् सुखमित्यनेन, तत्र यत्राभिरतिस्तत्रैव स्थातव्यम् । किमर्थमस्मान् खेदयितुमागच्छसि इति तमाक्षिपतीत्यभिप्राय । अत्र वाक्यप्रतिवाक्यात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यो ध्वनि, अनेन तद्दर्शनस्य प्रतीते ॥ ५३ ॥

---

1 भा T होस्सइ । 2 भा T वाच्य । 3 T अस्माकं सुखयसि ।

W 554) एद्दहमेत्तग्गामे ण पडइ भिक्स त्ति कीस मं भणसि ।
धम्मिअ करंज भंजअ जं जीअसि तं पि दे वहुअं ॥ ५४ ॥

W 173) सिहि-पेहुणावअंसा वहुआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
गअ-मोत्तिअ गहिअ-पसाहणाण मज्झे सवत्तीणं ॥ ५५ ॥

W 938) पच्चक्ख-मंतु-कारअ जइ चुंवसि मह इमे हअ-कवोले ।
ता मज्झ पिअ-सहीए विसेसओ कीस तण्णाओ ॥ ५६ ॥

---

५४) काचिदसती देवलकमुपालभते । एद्दह– 'एतावन्मात्रे ग्रामे न पतति भिक्षेति कस्मान् मा भणसि । धार्मिक करञ्जभञ्जक यज्जीवसि तदपि ते बहु ॥' अत्र काचित् कुलटा महत्यपि ग्रामे काचिदपि भिक्षा न ददातीति खिद्यमान देवल प्रति विपरीतलक्षणया तमपकारिण धार्मिकेति सबोध्यास्मिन् ग्राम इत्यादिना सर्वासामस्माक सकेतभूतकरञ्जभञ्जनापराधेन दण्ड्यस्य कुतो भिक्षेति त भर्त्सितवतीत्यभिप्राय । अत्र[1] पदप्रकाश्यस्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो ऽसकीर्णो वस्तुना वस्तुध्वनि , धार्मिकपदप्रकाश्यव्यङ्ग्यस्यानुगृहीतत्वात् ॥ ५४ ॥ ५५) काचित् सहचरीमाह । सिहि– 'शिखिबर्हावतसा वधूर्व्याधस्य गर्विता भ्रमति । गजमौक्तिकगृहीतप्रसाधनाना मध्ये सपत्नीनाम् ॥' पेहुण इति वर्हवाची देश्य , "झाड" आदिषु पठित । अत्र व्याधस्य वधूर्गजमौक्तिकगृहीतमण्डनाना सपत्नीना मध्ये बर्हावतसगर्विता भ्रमतीत्यनेन, पतिर्मय्यासक्ततया निरन्तरसुरतखिन्नो मौक्तिकार्थं गजान् व्यापादयितुमसमर्थ सन् मम बर्हमेवावतसीकृतवान् । युष्मास्वनुरागाभावादखिन्नतया गजान् व्यापाद्य मौक्तिकानि युष्मभ्य दत्तवानिति स्वसौभाग्येन गर्विता भ्रमति पश्येति सहचरीमाहेत्यभिप्राय । अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ययो ससृष्टि । वर्हावतसगजमौक्तिकप्रसाधनपदव्यङ्ग्ययोर्वाच्य[2]सिद्ध्यङ्गयो ससर्गात् ॥ ५५ ॥ ५६) नायिका नायकमुपालभते । पच्चक्ख– 'प्रत्यक्षमन्तुकारक यदि चुम्बसि मम इमौ हतकपोलौ । तस्मान्मम प्रियसख्या विशेषक कस्मादार्द्र ॥' तण्णाअ–शब्द आर्द्रवाची । "ववृत्त" आदिषु पठित । अत्र काचिन्नायिका स्वकपोलप्रतिबिम्बित सखीमुख चुम्बन्त नायक प्रति, हे प्रत्यक्षापराधकारक, यत्राभिरतिस्तत्रैव स्यातव्यम् । किमस्मान् खेदयितुमागच्छसीति तामाक्षिपतीत्यभिप्राय । अपराधकारक इति इमौ कपोलौ चुम्बसि

---

1 M प्रकाश्यव्यङ्ग्यकरञ्जभञ्जनपदप्रकाश्यव्यङ्ग्य० । 2 T वाच्यसिद्ध्यङ्गयो ससर्गात् ।

W 231) तस्स अ सोहग्ग गुणं अमहिला सरिसं च साहसं मज्झ ।
जाणइ गोलाऊरो[1] वरिसाआलद्धरत्तो अ ॥ ५७ ॥

W 175) भम धम्मिअ वीसद्धं सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण[2] ।
गोलाअड[3]-विअड-कुडुंग-वासिणा दरिअ-सीहेण ॥ ५८ ॥

यदि तर्हि प्रियतमयाश्लिष्ट समानार्द्र इत्यनेन ज्ञात, त्वया गण्डपालीचुम्बन-व्याजेन प्रतिबिम्बितं सपत्नीमुखं चुम्ब्यते । सो नैव वयं तस्याः मानिकाऽय' इति तमाक्षिपतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले ध्वन्यारेण वस्तुना वस्तुध्वनिः, सिन्दूरार्द्रतानुमानस्य सपत्नीमुखचुम्बनस्य तत्पदप्रकाश्येन कपोलचुम्बनेन सङ्गमात् ॥ ५६ ॥ ५७) कस्याश्चिदसत्या वचनम् । तस्स— 'तस्य च सौभाग्यगुणम् अमहिलासदृशं च साहसं मम । जानाति गोदापूरो वर्षाकालार्धरात्रश्च ॥' अत्र काचिदसत्यारता सत्या पुरस्तादुद्दामवर्षासमागमसुखाल्दमन्मथ-व्यपदेशा तत्सौभाग्यगुणेनाकृष्टमहासाहसिनी गर्जद्घनान्धकारभयकरेषु अर्धरात्रेषु महान्तमुभयकूलस्थं गोदावरीपूरमुत्तीर्य तत्र तेन सम सुखान्यनुभूय पुनरप्यागच्छामि । अत्र मम साहसस्य च तत्सौभाग्यस्य च गोदावरीपूरो वर्षार्धरात्रश्च साक्षिणाविति स्ववृत्तान्तकथनेन साहसकरणाय तां प्रोत्साहितवतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले वस्तुना वस्तुध्वनिः । अत्र प्रोत्साहनस्य गम्यमानत्वात् ॥ ५७ ॥ ५८) काचिद् देवरमाह । भम— 'भ्रम धार्मिक विश्रब्ध स शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदातटविकटकुडुङ्गवासिना दृप्तसिंहेन ॥' दरिअ— इत्यत्र ' दृप्ते ऽरिप्ता " इति दृप्तशब्दः पकारतकारागम्या सह [ऋ] कारस्य 'अरि'— इत्ययमादेशो भवति । अत्र काचित् कुल्टा भिक्षार्थिनं शुनकभयात् गृह प्रवेष्टुमक्षमं देवलकं प्रति, ' हे धार्मिक, अद्य स शुनको गोदावरीतट-निकुञ्जवाटेषु सञ्चरन् देवरकः तत्र सिंहो ऽस्तीति भयमुत्पाद्य तत्सञ्चारं निवारितवतीत्यभिप्रायः । अत्र हेतुरलङ्कारः । शुनकमरणस्य निरवध-सञ्चारहेतुत्वात् । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले वाच्यप्रकाश्यातिरिक्तेन वस्तुना निषेधरूपो वस्तुध्वनिः । विश्रब्ध भ्रमेति विधिना तत्र न सञ्च-

---

1 H T गेआऊरो । 2 M T देर । 3 M T गेअनड । 4 T सन्निवेदद ।

W 237) पइ पुरओ चिअ णिज्जइ विंचुअ[1]-दट्ठेत्ति जार-वेज्ज घरं ।
सहिअअ-सहिअण-पसरिअ-कर-जुअलंदोलिरी अज्ज ॥५९॥

W 440) सेउल्लिअ-सव्वंगी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स ।
दूइं अप्पाहेंती[2] तस्स चिअ घरंगणं पत्ता ॥ ६० ॥

W 688) मा वच्चसु वीसंभं इमाण बहु-चाडु-कम्म-णिउणाण ।
णिव्वत्तिअ-कज्ज-परम्मुहाण सुणआण व खलाण ॥ ६१ ॥

रितव्यमिति निषेधस्य प्रतीतेः ॥ ५८ ॥ ५९) काचित् सहचरीमाह । **पइ**– 'पतिपुरत एव नीयते वृश्चिकदष्टेति जारवैद्यगृहम् । सहृदयसखीजनप्रसारितकरयुगलान्दोलिनी अद्य ॥' अत्र काचिदसच्चरिता उपपतिनानुरागपरीक्षार्थं पतिसमक्षमेव त्वया मद्गृहमागन्तव्यमिति नियोजिता सती वृश्चिकदष्टास्मीति सखीभिरुह्यमाना पत्युः पश्यत एव जारवैद्यगृहं नीयत इत्यनेन अस्या वञ्चनाचातुरीं पश्येति काचित्सहचरीमाहेत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः, युक्त्या वञ्चनचातुर्यस्य प्रतीतेः ॥ ५९ ॥ ६०) कश्चित्सहचरमाह । **सेओल्लिअ**– 'स्वेदार्द्रीकृतसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य । दूतीं संदिशन्ती तस्यैव गृहाङ्गणं प्राप्ता ॥' **अप्पाहंती**–इति "संदिशो ऽप्पाहः" इति **अप्पाह**– आदेशः । अत्र काचित् प्रियमानेतुं दूतीं संदिश्य तन्नामधेयग्रहणात् स्वेदार्द्रिताङ्गी तस्याः प्रस्थितायाः तामनुसृत्य पुनः पुनः संदेशशेषं[3] कथयन्ती रसातिशयादविदितसंचारितपदा तस्य गृहाङ्गणं प्राप्तेत्यनेनानुरागं पश्येति कश्चिदाहेत्यभिप्रायः । अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः, औत्सुक्यस्य प्रतीतेः ॥ ६० ॥ ६१) वेश्या दुहितरमाह । **मा वच्चसु**– 'मा व्रज विस्रम्भमेषां[4] बहुचाटुकर्मनिपुणानाम् । निर्वर्तितकार्यपराङ्मुखानां शुनकानामिव खलानाम्॥' वच्चसु इत्यत्र "वर्ततिमदिव्रजाम्" इति व्रजेरित्यस्य वकारादेशः । अत्र काचिद्वेश्यामाता दुहितरं प्रति, त्वत्संभोगलोलुपतया प्रथमं बहुचाटुकर्मनिपुणानां संभोगे निर्वृत्ते सति शुनकानां [इव] पराङ्मुखानां विश्वासं मा व्रजेत्यनेन पूर्वमेव त्वया तेभ्यो धनं ग्रहीतव्यम् । पश्चान्न ददतीति कथितवतीत्यभिप्रायः । अत्रोपमालङ्कारः । स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः,

---

1 विंचिअ । 2 M T अप्पाहती । 3 M संदेहशेषं । 4 M T विसम्भमेषां ।

W 743) भिउडीएँ पुलोइस्सं णिब्भच्छिस्सं परम्मुही होस्सं ।
जं भणह तं करिस्सं सहीओ जइ तं ण पेक्खिस्सं ॥ ६२ ॥

W 532) ओसरइ धुणइ साहं भंभा-मुहलो पुणो समुल्लिहइ ।
जंबू-फलं ण गेण्हइ[1] भमरो त्ति कई पुढम-डक्को[2] ॥ ६३ ॥

W 499) कत्तो खेमं कत्तो जो सो खुज्जंबओ घरद्दारे ।
तस्स किर मत्थओवरि को वि अणत्थो समुप्पण्णो ॥ ६४ ॥

अनेन प्रथममेव धन ग्रहीतव्यमिति वस्तुन प्रतीते ॥ ६१ ॥ ६२) नायिका सखीमाह । **भिउडीए–** " भृकुट्या विलोकयिष्यामि निर्भर्त्सयिष्यामि पराङ्मुखी भविष्यामि । यद्भणत तत्करिष्यामि हे सख्यो दयित [यदि तं] न द्रक्ष्यामि ।।" अत्र काचिन्मुग्धा नायिका सखीभिर्मानकरणाय बोधिता ता प्रति, हे सख्य , अपराधिन प्रियमुद्दिश्य भवद्भि [भवतीभि] रुपदिष्ट भृकुटीविलोकनादिक करिष्यामि, यदि त न द्रक्ष्यामि, इत्यनेन तस्मिन्नदृष्टे अहमात्मन प्रभवामि । दृष्टे पुनस्तत्परवशा न प्रभवामीति स्वानुरागं प्रकटितवतीत्यभिप्राय । अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसलक्ष्यक्रमो भावध्वनि , अनुरागातिशयस्य प्रतीते ॥ ६२ ॥ ६३) काचित् सहचरीमाह । **ओसरइ–** ' अपसरति धुनोति शाखा भम्भामुखर पुन समाश्रयति । जम्बूफल न गृह्णाति भ्रमर इति कपि प्रथम दष्ट ॥ ' भम्भेत्यनुकरणम् । " क शक्तमुक्तदष्टमृदुलरुग्णेषु " इति दष्टशब्दे सयुक्तस्य कादेश । " दम्भ - दर " इत्यादिना दस्य डादेश । अत्र काचित् प्रातिवेशिकी सहचरी प्रति कपिचेष्टितकथनव्याजेन एष पूर्वं परदारसगतस्तत्पतिना ताडित । तथाप्यनुरागातिशयादिदानीमपि तद्गृह प्रवेष्टुकामस्तत्र तामेव दृष्ट्वा अन्यशङ्कया उपसर्तुमक्षम सन्नपसरति । तदेतज्ज्ञापनार्थं यत्किंचिच्चापल्यति । कासादिशब्दकरे, अय त इति भर्त्सनवचनाभावाच्चोपसरति,सहसा न प्रविशति, पश्येत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि , कपिचेष्टितकथनेन तच्चेष्टितस्य प्रतीते ॥ ६३ ॥ ६४) प्रोषितभर्तृकाया वचनम् । **कत्तो खेमं–**'कुत क्षेम कुत यत स कुब्जाम्रो गृहद्वारे । तस्य किल मस्तकोपरि कोऽप्यनर्थ समुत्पन्न ॥' अत्र काचित् प्रोषितभर्तृका कयाचित् कुशल पृष्टा ता प्रति मम क्षेम कुत कुत । निर्वेदातिशयाद् द्विरुक्ति । मम गृहाङ्गणे यो ऽसो कुब्जाम्रस्तस्य शिरसि कोऽप्यनर्थ इति मञ्जरीमेना दृष्ट्वा कथ जीवामीत्यभिप्राय । अत्र गूढ नाम गुणीभूतव्यङ्ग्ये प्रतीयमानस्य वाच्यायमानत्वात् ॥ ६४ ॥

---

1 M T गण्हइ । 2 M T दक्को ।

W 379) भंडंतीएँ तिणाइं सिविउं दिण्णाइ जाइ पहिअस्स ।
ताइ चेअ पहाए असई आअड्ढइ रुअंती ॥ ६५ ॥

W 881) अइपिहुलं जल कुंभं घेत्तूण समागअ म्हि सहि तुरिअं ।
सम-सेअ-सलिल-णीसास-णीसहा वीसमामि खणं ॥ ६६ ॥

W 955) केसा पंडुर-छाआ असई-संगेण चम्म जज्जरिअं ।
चित्तं तुह सोभग्गं गोदा दूइत्तणं कुणइ ॥ ६७ ॥

---

६५) काचित् प्रातिवेशिकी सखीमाह । भंडंतीए- ' भर्त्सयन्त्या तृणानि स्वपितु दत्तानि यानि पथिकस्य । तान्येव प्रभाते असती आकर्षति रुदती ॥ ' अत्र काचित् प्रातिवेशिकी ययानया कुलटया रात्रावागतेन पथिकेन शयनार्थं तृणानि याचितया त विलोक्य साभिलाषया गृहजनवञ्चनार्थं त वृथा भर्त्सयन्त्या यानि तृणानि दत्तानि सैव प्रभाते तान्येव तृणानि रुदत्याकर्षतीत्यनेनेषु तृणेष्वह तेन सह विविधानि सुरतान्यनुभूय एतादृशानि कथ त्यजेयमिति रुदती कर्षति, पश्येति सखीमाहेत्यभिप्राय । अत्रासलक्ष्यक्रम मसृष्टो भावध्वनि, भर्त्स-यन्तीति, रुदती कर्षतीति च पदप्रकाशयोरवहित्थाविषादयो ससृष्टत्वात ॥ ६५ ॥ ६६) कस्याश्चिद् असत्या वचनम् । अइ पिहुलं- 'अतिपृथुल जलकुम्भ गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम् । श्रमस्वेदसलिलनि श्वासनि सहा निश्रमामि क्षणम् ॥' अत्र काचित् जलाहरणाय नदीं गत्वा तत्र केनचिदुपपति-नानुभूतसभोगजनितश्रमस्वेदादियुक्ता गृहमागम्य कयाचित् प्रतिवेशिन्या जलानयनार्थमाहूयमाना ता प्रति, अतिपृथुलमित्यादिना सभोगजनित स्वकीय श्रमादिकमन्यथादाक्षिण्य श्रमादिभ्यो जलकुम्भाहरणकृत, न चार्यरतकृतमिति निवेदयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले ऽलकारेण वस्तुध्वनि, हेतुना चार्यरतप्रच्छादनस्य प्रतीते ॥ ६६ ॥ ६७) कस्याश्चिदसत्या जरत्या वचनम् । केसा पंडुर- 'केशा पाण्डुरच्छाया असतीसगेन चर्म जर्जरितम् । चित्र तव सौभाग्य गोदा दूतीत्व करोति ॥ ' अत्र केनचिदुपपतिना प्रकाश पुष्पाणि दातुम क्षमेण गोदावरीपूर्णाङ्ग गत्वा पत्रपुटे निक्षिप्य वा प्रवाहे त्यक्तानि गोदावर्या समा-नीतानि पुष्पाणि गृह्णन्तीं काचिदसतीं प्रति, काचिज्जरती अहमेवविधा यत्र कुत्रापि न दृष्टमीदृश तव सौभाग्यम् । चित्र गोदा दूत्य करोतीति अनेन मया ज्ञात त्वचरितमिति ता निवेदितवतीत्यभिप्राय । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूले

W 956) णीणिद्दं दोब्बल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअं ।
मह मंद-भाइणीए कए सहि तुमं पि अहह परिभवइ ॥ ६८ ॥

W 476) उज्जुअ-रए ण तूसइ वंकम्मि वि आसअं विअप्पेइ ।
एत्थ अभव्वाएँ मए पिए पिअं कह णु कादव्वं ॥ ६९ ॥

W 225) अद्धच्छि-पेच्छिअं मा करेसु साहाविअं पलोएसु ।
सो वि सुदिट्ठो क्खु भवे तुमं पि मुद्धा कलिज्जिहिसि ॥ ७० ॥

W 452) कह सा सोभग्ग-गुणं मए समं वहइ सग्घिण तुमाए ।
जाए हरिज्जइ णामं हरिऊण वि दिज्जए मज्झ ॥ ७१ ॥

वस्तुना वस्तुध्वनि अनेन तद्दृष्टतच्चरितस्य प्रतीते ॥ ६७ ॥ ६८) नायिका दूतीमुपालभते । **णीणिद्दं**–'निर्निद्र दौर्बल्य चिन्ता अलसत्व सनिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्या कृते सखि त्वामपि अहह परिभवति ॥' अत्र काचिन्नायिका सखीं प्रति, हे सखि, मन्दभागिन्या मम कृते प्रियमानेतु गतागतानि कुर्वती त्वा निर्निद्र-त्यादिना एते भावा [[1]परिभवन्तीत्यनेन इति तामुपालभत इत्यभिप्राय] अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, मन्दभागिन्या इति पदस्याधन दूत्यास्तत्रासक्तिप्रतीते ॥ ६८ ॥ ६९) नायिकोक्ति । **उज्जुअ**– ऋजुरते न तुष्यति वक्रे ऽप्याशय विकल्पयति । अत्राभव्यया मया प्रिये प्रिय कथ नु कर्तव्यम् ॥ ' अत्र काचिन्नायिका सखीभिस्तव प्रेयानन्यत्रासक्तस्त्वया किमिति नावर्ज्यत इति पृष्टा ता प्रति, ऋजुरत-इत्यादिना वाक्यकदम्बकेन त कथमावर्जयामीति स्वविषाद प्रकटितवतीत्यभिप्राय । अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसलक्ष्यक्रमो भावध्वनि, विषादस्य प्रतीते ॥६९॥ ७०) काचिदसज्जरती प्रथमकुलटा बोधयति। **अद्धच्छि**– ' अर्धाक्षिप्रेक्षित मा कुरुष्व स्वाभाविकमवलोकय । सो ऽपि सुदृष्ट खलु भवेत् त्वमपि मुग्धा करिष्यसे ॥' अत्र कचिदपि सुरूप युवान इतरजनभयादर्धविलोकनेन साभिलाष पश्यन्ती नवकुलटा प्रति, काचिदसज्जरती शङ्कास्पदमर्धविलोकन न कर्तव्यम् । स्वाभाविकमेव विलोकयेति तत्र फल दर्शयित्वा तामेव कुर्वतीत्यभिप्राय । अत्र गूढक नाम गुणीभूतव्यङ्ग्य, प्रतीयमानस्योपदेशस्य व्याख्यायमानत्वात् ॥७०॥ ७१) काचित् कृतगोत्रस्खलित नायकमुपालभते । **कह सा**–'कथ सा सौभाग्यगुण मया सम वहति सघृण त्वया। यस्या हृदये ते नाम हृत्वा अपि दीयते मह्यम् ॥' **सग्घिण** इत्यत्र "से ग" [ग से] इति समासे विकल्पेन द्वित्वम्। अत्र

1 Added from Weber's extract,

W 482) उज्जागरअ-कसाइअ-गरुअच्छी मोह-मंडण-विलक्खा ।
लज्जइ लज्जालुइणी सा सुहअ सहीण वि वराई ॥ ७२ ॥

W 193) गोला-विसमोआर-च्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअपा णिद्दोसं तेण वि सा गाढमुवगूढा ॥ ७३ ॥

W 741) जइ वि हु दिर्ल्लिदिलिआ तह वि अ मा पुत्ति णग्गिआ भमसु ।
छेआ गाम-जुआणो माअं धूआएँ अणुमंति ॥ ७४ ॥

काचिन्नायिका अन्यकान्तासक्तेन नायकेन तन्नामग्रहमाकारिता स प्रति, हे सघृण मयि दयापर, त्वया यस्या नाम कृत्वा मह्य प्रति दीयते सा कथ मत्सदृशीति वक्रोक्त्या निर्घृण, तामेव सदा हृदये वहसि । पुर स्थितामपि मा न जानासि । त्वा धिगिति तमुपालभत इत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले ऽमर्षिणी वस्तुना वस्तुध्वनि, सघृणपदप्रकाश्येन तदुपालम्भस्यानुगृहीतत्वात् ॥ ७१ ॥ ७२) दूती नायकमाह । **उज्जागर**– 'उज्जागरकषायितगुर्वक्षी मोघमण्डनविलक्षा । लज्जते लज्जावती सा सुभग सखीनामपि वराकी ।' अत्र प्रथम वासकसज्जिकाया प्रिये चिरायति, पश्चाद्विरहोत्कण्ठिताया नायिकाया दूती नायक प्रति, त्वया वञ्चिता समदु खस्य सखीजनस्यापि सकाशाल्लज्जत इत्यनेन तत्कृतादपि नयान् महत पराभवादित पर का दशा प्राप्नुयात् । तद् त्वया सत्वरमागत्य समाश्वासनीयेति स प्रोत्साहितप्रतीय-भिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलवस्तुना वस्तुध्वनि, अनेन नायिकाया अनर्थागमरूपस्य वस्तुन प्रतीते ॥ ७२ ॥ ७३) काचिद् विदग्धा सखीमाह । **गोला विसम**– 'गोदाविषमावतारच्छलेनात्मा उरस्यसि [उरस्यस्य] मुक्त । *अनुकम्पानिर्दोष केनापि सा गाढमुपगूढा ॥'* अत्रया कामुकी त निरीक्ष्यानु रागातिशयाद् विषमावतारस्खलनव्याजेन तस्मिन्निपतति । एषोऽप्यनुकम्पया गूढ-मिव तामालिङ्गतीत्यनेनेता युवानौ सर्वेषा पश्यतामेव परस्परमालिङ्गनमाचरत । अनयो कपटचरित पश्येति काचित् कामप्याहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थ-शक्तिमूले ऽलकारेण वस्तुनालकारध्वनि, अन्योन्यालकारेण सर्वजनवञ्चनारूपस्य वस्तुन प्रतीयमानत्वात् ॥ ७३ ॥ ७४) काचिदसती यून श्रावयति । **जइ वि-** 'यद्यपि खलु बाला तथापि च मा पुत्रि नग्निका भ्रम । छेका ग्रामयुवानो मातर दुहितुरनुमान्ति ॥' अत्र काचिदसती स्वदुहितर प्रति, यद्यपि त्व बाला तथापि विवसना मा भ्रम । विदग्धा ग्रामयुवानो दुहित्रा मातरमनुमान्तीति दुहितुर्यं मदन–

W 333) मुह-विज्झविअ-पईवं णिरुद्ध-सासं[1] ससंकिउल्लावं ।
सवह-सअ-रक्खिओट्ठं चोरिअ-रमिअं सुहावेइ ॥ ७५ ॥

W 879) पंथअ ण एत्थ संथरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ-पओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ७६ ॥

W 884) वंक भणिआइ कत्तो कत्तो अद्धच्छि-पेच्छिअव्वाइं ।
ऊससिउं पि ण तीरइ छइल्ल[2]-बहुले हअग्गामे ॥ ७७ ॥

मन्दिर तथैव मातुरपीति निश्चिन्वन्तीत्यनेन वा दूतीभूत्या स्वकीयस्य मदनमन्दिरस्य मनोहरतां व्यञ्जयन्ती तान् प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलङ्कारेण वस्तुध्वनि , अनुमानालङ्कारेण तत्प्रोत्साहनरूपस्य वस्तुन प्रतीते ॥ ७४ ॥ ७५) काचिदसतीमाह । **मुहविज्झविअ** 'मुखनिर्वापितप्रदीप निरुद्धनि श्वासशङ्कितोल्लासम् । सशपथशतरक्षितोष्ठ चोरितरत सुखयति॥' अत्र काचिदसती केनचित् प्रेषिता चोरितवर्णनेन त्वयापि तत्र प्रवर्तितव्यमिति सखी प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि । अनेन तत्प्रोत्साहनस्य प्रतीते ॥ ७५ ॥ ७६) काचिदसती *गृहमागत पथिकमाह* । **पंथअ ण**— ' पान्थ नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तस्माद् वस ॥' उन्नतपयोधरान् उन्नतमेघान् उन्नतस्तनौ च । अत्र काचिद-सच्चरिता विदग्धा हालिकवधू सायतनसमये गृहमागत्य शयनार्थं स्रस्तर याचमान कमप्यभिरूपपथिक युवान प्रति, साभिलाषापि निरभिलाषेव गृहजनवञ्चनार्थं प्रस्तरस्थले ग्रामे मनागपि स्रस्तर नास्तीति प्रतिकूल ब्रुवाणा उन्नतपयोधरौ दृष्ट्वा यदि वससि तस्माद् वसेत्यनेनोन्नतस्तनमण्डल दृष्ट्वा यद्युपभोगापेक्षास्ति तर्हि तिष्ठेति निवासाय त प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि , अनेन तत्प्रोत्साहनस्य गम्यमानत्वात् । स्तनमण्डल दृष्ट्वा रिरंसुश्चेत्तिष्ठ इति वस्तुन प्रतीते ॥ ७६ ॥ ७७) कस्याश्चिन्निर्वेदोक्ति. । **वंकभणिआइ**— ' वक्रभणितानि कुत कुत अर्धाक्षिप्रेक्षितानि । उच्छ्वसितुमपि न शक्यते छेकबहुले हतग्रामे ॥' अत्र काचिदसती स्वैरभणितविलोकनचातुर्येण त्वया विमाकृष्यन्ते युवान इति पृष्टा ता प्रति, विदग्धबहुले इङ्गिताकारवेदिजनप्रचुरे ऽस्मिन् ग्रामे उच्छ्वसितुमपि न पार्यते । कुतो वक्रभणितानीत्यनेन स्वैरविहारसुखाभावादुद्भूत स्वनिर्वेद प्रकटित वतीत्यभिप्राय । अत्र वाक्यप्रकाश्योऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनि , निर्वेदस्य प्रतीते ॥७७॥

---

1 M T णिरुद्धणीसा । 2 M T छइल्ल ।

W 885) तत्थ वि होंति सहीओ पुत्तिऍ मा रुवसु जत्थ दिण्णा सि ।
तत्थ वि णिउंज-लीला तत्थ वि गिरि वाहिणी गोला ॥ ७८ ॥

W 132) रूवं अच्छीसु ठिअं फंसो अंगेसु जंपिअं कण्णे ।
हिअअं हिअएण समं विओइअं कि थ देव्वेण ॥ ७९ ॥

W 400) भण को ण रूसइ जणो पत्थिज्जंतो अदेस-कालम्मि ।
रइ-वावुडा रुअंतं पिअं पि पुत्तं सवइ माआ ॥ ८० ॥

W 742) गअ गंड-गवअ-सेरिह-सरभअ-सद्दूल-रिक्ख-जाईणं ।
थणआ वाह-वहूए अभअं दाउं व णिक्कंता ॥ ८१ ॥

---

७८) काचिद् बालिकामाह । **तत्थ वि**-'तत्रापि भवन्ति सख्य पुत्रिके मा रुदिहि यत्र दत्तासि । तत्रापि निकुञ्जलीलास्तत्रापि गिरिवाहिनी गोदा ॥' अत्र काचिद् विदग्धा सखी सखीभि सम गोदावरीतीरनिकुञ्जेषु स्वैरविहारलीला स्मृत्वा श्वशुरग्रामगमनमनिच्छन्तीं बालां प्रति, त्व यत्र दत्तासि तत्र सख्यादय सन्ति, मा रुदिहीत्यनेन तत्रापि तव स्वैरसुख सपत्स्यते, गच्छेति प्रोत्साहितवतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, अनेनाश्वासनेन तत्रापि चौर्यरतक्रीडा सभविष्यन्तीति वस्तुन प्रतीते ॥ ७८ ॥ ७९) नायिकावाक्यम् । **रूवं अच्छीसु**- 'रूपमक्ष्णो स्थित स्पर्शोऽङ्गेषु जल्पित कर्णे । हृदय हृदयेन सम (सह स्थित) वियोजित निमत्र दैवेन ॥' **कि थ** इत्यत्र "लुगव्ययस्यदाद्या तदच" इत्यदाद्यात्परस्याव्ययस्यादेरचो लुक् । अत्र काचित् प्रोषितभर्तृका विरहव्यथातिशयादस्वास्थ्य प्राप्ता निरन्तरचिन्तासमानीतदयितरूपादिकमुपालभमाना दैवेन किमत्र वियोजित सर्वमुपस्थितमित्यनेन कथ मम हृदयमङ्गानि तप्यन्त इति सविस्मय सखीमाहेत्यभिप्राय । अत्र वाक्यप्रकाश्योऽसलक्ष्यक्रमो रसध्वनि, स्मरणाकारिण प्रवासविप्रलम्भस्य प्रतीते ॥ ७९ ॥ ८०) दूती जारमाह । **भण को**- 'भण को न रुष्यति जन प्रार्थ्यमान अदेशकाले । रतिव्यापृता रुदन्त प्रियमपि पुत्र शपति माता ॥' अत्र काचिदसतीमनवसरे रतिं प्रार्थ्य तन्निरासाद्विमनायमानमुपपतिं प्रति, दूती, अनवसरे याचमानाय को वा न रुष्यति । तथाहि । माता रतिकाले प्रियमपि पुत्र रुदन्त शपतीत्यनेन त्वत्कृत एवाय दोष, न तन्निमित्तक इति त प्रोत्साहयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनि, निदर्शनालङ्कारेण रतिप्रार्थनाभङ्गनिमित्तकतारप्रोत्साहनस्य गम्यमानत्वात् ॥ ८० ॥ ८१) काचित सखीमाह । **गअगंड**- 'गजगण्डगवयसैरिभशरभशार्दूलऋक्ष

W 649) परिपुच्छिआ ण जंपइ गहिआ विप्फुरइ चुंबिआ रुअइ ।
तुण्हिक्का णव-वहुआ किआवराहेण दइएण ॥ ८२ ॥

W 951) वाणिअअ हत्थि-दंता कत्तो अम्हाण वग्घ-किच्ची अ ।
जाव लुलिआलअ-मुही घरम्मि परिसक्कए सुण्हा ॥ ८३ ॥

W 470) अण्णाण वि होंति मुहे पम्हल-धवलाइ दीह-कसणाइ ।
णअणाइ सुंदरीणं[1] तह परिदट्ठुं ण-आणंति ॥ ८४ ॥

जातीनाम् । स्तनौ व्याधवध्वा अभयं दातुमिव निष्क्रान्तौ ॥' अत्र काचिद् विदग्धा कस्याश्चिद् व्याधवध्वा निरवद्यमुदितावतिमनोहरौ कुचकलशौ दृष्ट्वा सखीं प्रति, अस्या स्तनौ गजादीनामभयं दातुमिव निष्क्रान्तावित्यनेनास्या ईदृशौ स्तनौ दृष्ट्वा सर्वेऽपि पक्कणवासिनः शबरयुवानो विरहव्यथाकर्शिता मृगयां कर्तुमशक्ता-स्तदेकनिरतास्तिष्ठन्तीति ज्ञापितवतीत्यभिप्रायः । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-सिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, उत्प्रेक्षया व्याधयुवानस्तत्परतया मृगयायामशक्ता, इति वस्तुनः प्रतीतेः ॥ ८१ ॥ ८२) काचित् सखीमाह । **परि-पुच्छिआ**– ' परिपृष्टा न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रोदिति । तूष्णीका नववधूः कृतापराधेन दयितेन ॥' **तुण्हिक्का** इत्यत्र दैवादिपाठाद् द्वित्वम् । अत्र या कृतापराधे प्रिये गृहमागते सति मानवशेन तूष्णीका दर्शनस्पर्शनसंभाषणादिरहिता तेन परिपृष्टा न जल्पतीत्यादिनान्तःमत्प्यमानाया बालिकाया रोषविशेषं पश्येति काचित् सखीमाहेत्यभिप्रायः । अत्र वाक्यप्रकाश्यो ऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः, ईर्ष्यामानस्य प्रतीतेः ॥ ८२ ॥ ८३) काचिद् वणिजमाह । **वाणिअअ**–'वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतो ऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिवर्तते स्नुषा ॥' '**किचि**' इत्यत्र "च कृत्तिचत्वरे" इति [प्रयुक्तस्य] च । अत्र काचिद् व्याधवधू गजदन्तान् व्याघ्रकृत्तीश्च क्रेतुमागतं वणिजं प्रति, एषा स्नुषा लुलितालकमुखी यावद् गृहे वर्तते तावदस्माकं गजदन्ता व्याघ्रकृत्तयश्च कुतः इत्यनेनास्याः पतिरनुरागातिशयान्नवयौवनामेनां विहाय क्षणमपि अन्यत्र स्थातुमशक्तः सन् मृगयां न करोतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, उत्तरालंकारेण तत्पतिस्तदासक्ततया मृगयां न करोतीत्यस्य वस्तुनः प्रतीतेः ॥ ८३ ॥ ८४) काचित् सहचरमाह । **अण्णाण वि-**
' अन्यासामपि भवति मुखे पक्ष्मलधवलानि दीर्घकृष्णानि । नयनानि सुन्दरीणां

---

1 MT सुदरीए।

W 877) महुएहि किं व पंथअ जइ हरसि णिअंसणं णिअंबाओ ।
साहेमि कस्स रण्णे दूरे गामो अहं एक्का ॥ ८५ ॥

W 957) णिअ-दइअ-दंसणूसुअ पंथअ अण्णेण वच्चसु पहेण ।
गहवइ-धूआ दुल्लंघ-वाउरा ठाइ हअ-गामे ॥ ८६ ॥

W 860) साहेंती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआ सि मज्झ कए ।
सब्भाव-णेह-करणिज्ज-सरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ ८७ ॥

तथा परिद्रष्टु न जानन्ति ॥' अत्र कश्चित् प्रियया भावगम्भीरैरवलोकनैरपहृतमना सहचरस्य पुरस्तादनुरागातिशयात्तानि स्मार स्मार प्रशंसतीत्यभिप्राय । अत्र पदप्रकाश्यो ऽसंलक्ष्यक्रमो भावध्वनि , तथेति पदेन पूर्वानुभूतेन प्रियावलोकनेन निश्लेषस्मरणस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ८४ ॥ ८५) कस्याश्चिदसत्या वचनम् । **महुएहि**– ' मधूकै कि पान्थ यदि हरसि निवसन नितम्बात् । कथयामि कस्यारण्ये दूरे ग्रामो ऽहमेका ॥' **महुएहि** इत्यत्र " वा मधूके " इत्यूकारस्योकार । **णिअंसण**–शब्दो वस्तु [वसन] वाची देश्य । काचिदसती युवतिर्वनान्तरमुपागत्य मधूककुसुमानि सगृह्य प्रतिनिवर्तमाना मध्येमार्गं कस्मिंश्चिदभिरूपे यूनि पथिके तान्यादातु कर प्रसारयति सति त प्रति, हे पान्थ, मधूके कि वा । नितम्बादशुक यदि हरसि तदारण्ये कस्य कथयामि । ग्रामो दूरे, अहमेकेत्यनेन तद्दर्शनादुत्पन्नमन्मथव्यथापदेशादुपभोगाय वासो हरेति त प्रति बोधितवतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो विधिनिषेधरूपेण वस्तुना विधिरूपो वस्तुध्वनि , अनेन सभोगार्थं वस्त्रमपहरेति प्रतीते ॥ ८५ ॥ ८६) कस्याश्चिदसत्या वचनम् । **णिअदइअ**– ' निजदयितादर्शनोत्सुक पान्थ अन्येन व्रज पथा । गृहपतिदुहितातिदुर्लङ्घ्यवागुरा तिष्ठतीह हतग्रामे ॥' अत्र काचित्स्वैरती कमप्यभिरूप पथिकयुवान दृष्ट्वा त प्रति, हे पान्थ, निजदयितादर्शनोत्सुक, अन्येन पथा व्रज । अस्मिन् हतग्रामे दुर्लङ्घ्यवागुरा गृहपतिसुता तिष्ठतीत्यनेनात्र काचिद् रमणीयाकृतिर्युवतिरास्ते । सा त्वया द्रष्टव्येति त प्रोत्साहितवतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो विधिनिषेधरूपेण वस्तुना विधिरूपो वस्तुध्वनि । अनेनावश्यमेषा द्रष्टव्येति विधे प्रतीते ॥ ८६ ॥ ८७) नायिकोक्ति । **साहेंती**–'साधयन्ती सखि सुभग क्षणे क्षणे दूनासि मम कृते । सद्भावस्नेहकारिणी[1] यत्सदृश तावद् विरचित त्वया ॥' अत्र काचिन्नायिका

---

1 T कारिणी ।

W 958) आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं ता तेत्तिं ण बंध धिइं ।
ओरमसु उसह एण्हिं रक्खिज्जइ-गहवइच्छेत्तं ॥ ८८ ॥

W 959) उच्चिणसु पडिअ-कुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअ-सुण्हे ।
एस अवमाण-विरसो ससुरेण सुओ[1] वलअ-सद्दो ॥ ८९ ॥

W 159) ईसालुओ पई से रत्तिं महुए ण देइ उच्चेउं ।
उच्चेइ अप्पण च्चिअ माए अइउज्जुअ-सहाओ ॥ ९० ॥

सम्भोगरसिकां सखीं प्रति, सद्भावेत्यादिविशेषणविशिष्टया मयि प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमित्यनेन लक्षितार्थेन तस्याः सापराधित्वं प्रकाशितमित्यभिप्रायः । अत्र लक्षणामूले वाच्यगतात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिनाम्नो ध्वनिः, अनेन लक्षणाबलेन सख्याः सापराधत्वप्रकाशनप्रतीतेः ॥ ८७ ॥ ८८) कस्याश्चित् सख्या वचनम् । **आसाइअं**– 'आस्वादितमन्यायेन यावत्तावता बधान धृतिम् । उपरम वृषभेदानीं रक्ष्यते गृहपतिक्षेत्रम् ॥' अत्र क्षेत्रशब्देन पत्नी व्यज्यते । अत्र काचिद् विदग्धा सखी कमपि जारं कस्याश्चिदन्यस्या गृहं प्रविश्य परिपाल्य । तदनु तदीये कस्मिंश्चित् समागच्छति सति आस्वादितमित्यादिना वृषभनिवारणव्याजेन वाच्यार्थद्वयेन तदासक्त्या चिरयन्तमुपपतिमुपभोगान्निवारयतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो निषेधरूपेण वस्तुना निषेधरूपो वस्तुध्वनिः, वृषभनिवारणेन तन्निवारणस्य प्रतीतेः ॥ ८८ ॥ ८९) कस्याश्चिद् वचनम् । **उच्चिणसु**– 'उच्चिनु पतितकुसुमं मा धुनु शेफालिकां हालिकस्नुषे । एषोऽवसानविरसः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥' अत्र काचिच्चतुरा सखी गृहपश्चाद्भागस्थितेषु शेफालिकानिकुञ्जेषु उपपतिना सह रममाणां सखीं पश्यन्ती रमणजनित तदीयवलयध्वनिविज्ञातवृत्तान्ता तां प्रति, उच्चिनु पतितकुसुममित्यादिना वाच्यव्यङ्ग्यकेन चौर्यरत प्रसङ्गे वलयशब्दो न कर्तव्य इति निवारितवतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूले विधिनिषेधरूपेण वस्तुना निषेधरूपो वस्तुध्वनिः, उच्चिनु, मा धुनीति विधिनिषेधाभ्यां वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधस्य प्रतीतेः ॥ ८९ ॥ ९०) कस्याश्चिद् वचनम् । **ईसालुओ**– 'ईर्ष्यावान् पतिरस्या रात्रौ मधूकानि न ददात्यवचेतुम् । उपचिनोत्यात्मनैव मातः अतिऋजुस्वभावः ॥' अप्पण इति स्वयमर्थे निपातितः । "स्वयमप्पणा" इत्युक्तत्वात् । अत्र काचिद् विदग्धा विविक्तप्राप्तिवेशितवृत्तान्ता सखीं प्रति, अस्याः पतिरीर्ष्यावान् रात्रौ मधूकान्यवचेतुं न

---

1 M T सुदो ।

W 469) गामणि-घरम्मि अत्ता एक्क च्चिअ पाडला इहग्गामे ।
बहु-पाडलं व सीसं दिअरस्स ण सुंदर एअं ॥९१॥
W 550) बोल-सुणओ विरण्णो अत्ता मत्ता पई वि अण्णत्तो ।
फलिहं वि मोडिआ महिसएण को कस्स[1] काहेइ ॥ ९२ ॥
W 960) पविसंती घर-दारं विअलिअ-वअणा विलोइऊण पहं ।
खंधे मोत्तूण घडं हा हा णट्ठो त्ति रुअसि सहि किं ति ॥९३॥

ददाति । अतिऋजुस्वभाव स्वयमेवावचिनोतीत्यनेन स्वगृहिण्या वनव्यभिचार-शङ्कया ता परित्यज्य स्वय गच्छति । गृहे व्यभिचार न जानाति, पत्येति सोपहासमाहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले वस्तुना ससृष्टो वस्तुध्वनि, ईर्ष्यावान् मधूकान्यवचेतु न ददातीति वाक्यप्रकाश्यस्यातिऋजुस्वभाव स्वयमवचिनोतीति वाक्यप्रकाश्येन सह ससर्गात् ॥ ९० ॥ ९१) श्वश्रू प्रति कस्याश्चिद् वचनम् । **गामणि**– 'ग्रामणीगृहे अत्ता एकव पाटला इह ग्रामे । बहुपाटलमिव शीर्ष देवरस्य न सुन्दरमेतत् ॥' अत्र ग्रामणीपदेन तस्य प्रतीकारसामर्थ्य गम्यते । बहुपाटलशीर्षमिवेत्यनेन देवरस्य तद्गृहिणीसबन्धो गम्यते । न सुन्दर, न शोभनम् । अनर्थपर्यवसायीत्यर्थ । अत्र काचिदसती देवरानुरक्ता इह ग्रामे ग्रामणीगृहे एकैव पाटलेत्यादिना वाक्यकदम्बकेन ग्रामणीगृहप्रवेशे महान्तमनर्थं प्रदर्श्य तेन स्वाभिलषितसिद्धये तस्मादेव निवारयेति श्वश्रूमाहेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूले वस्तुना सकीर्णो वस्तुध्वनि, ग्रामण्यादिपदव्यङ्ग्य स्वार्थसिद्धये तन्निवारणरूपस्य व्यङ्ग्यस्यानुग्राहकत्वात् ॥ ९१ ॥ ९२) कस्याश्चिदसत्या वचनम् । **बोल**–'बोलो (दुष्ट छिन्नकर्णो वा सचासा) शुनकश्च विपन्न श्वश्रू मत्ता पतिरप्यन्यत । कार्पासो ऽपि मा भूदितो महिषकेण कस्तस्य कथयति' । अत्र काचिदसती हालिकवधू, शुनको विपन्न, मत्ता माता, पतिरन्यत, तस्मात कार्पासो ऽपि महिषेण भग्न । कस्तस्य कथयतीत्यनेन प्रतिबन्धकाना दुष्टशुनकादीनामभाव सूचयन्ती वालदूतीवृत्त्या प्रवेशकालोऽय, त्वया समागन्तव्यमिति विधे प्रतीते ॥ ९२ ॥ ९३) कस्याश्चिद् विदग्धाया वचनम् । **पविसंती**–'प्रविशन्ती गृहद्वार विगलितवदना विलोक्य पन्थानम् । स्कन्धे मुक्त्वा घट हा हा नष्ट इति रोदिषि सखि किमिति ॥' अत्र काचिद् विदग्धा प्रातिवेशिनी काचित स्नुषा प्रति, हे सखि, गृहद्वार प्रविशन्ती विगलितवदना पन्थान विलोक्य स्कन्धे स्थित घट मुक्त्वा हा हा नष्ट इति किं रोदिषीत्यनेन

1 M T दस्स।

W 961) मा पंथ रुंधसु पहं अवेहि बालअ असेसिअ-हिरीअ ।
अम्हे अविरिक्काओ[1] सुण्णं घरअं व अक्कमामि ॥ ९४ ॥

W 32) अह संभाविअ-मग्गो सुहअ तुए च्चेअ णवर णिव्वूढो ।
एण्हिं हिअए अण्णं अण्णं वाआइ लोअस्स ॥ ९५ ॥

W 889) माए घरोवअरणं अज्ज खु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ ९६ ॥

नदीतीरलतागृहे कृतसंकेतवेलामतिवाह्येदानीं पथि गच्छन्तं जारं दृष्ट्वा जलहरणकर्मणि समाप्ते ऽपि पुनर्गमनसिद्धये स्वयमेव घटं पातयित्वा किमिति वृथा रोदिषि । शीघ्रमेव पुनरपरं घटं गृहीत्वा गच्छेत्यनुमतवतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, घटपातनेन पुनः संकेतस्थानगमनेच्छाप्रतीतेः ॥ ९३ ॥ ९४) कस्याश्चिदसत्या वचनम् । **मा पंथ**— 'मा पान्थं रुन्धि पन्थानं अपेहि बालक अशेषितह्रीक । वयमरिक्ता (किं) शून्यं गृहमिवाक्रमामि ॥' इत्यनेन कामान्धतया पथिकजनसमक्षं गृहीतकामं जारं निवारयन्ती उपमानकथनव्याजेन संकेतस्थानं शून्यगृहमस्ति चेत्तत्र गच्छाव इति ■ प्रबोधितवतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, उपमानेन शून्यगृहगमनप्रतीतेः ॥ ९४ ॥ ९५) नायिकावचनम् । अह— 'असौ सद्भावितमार्गः सुभग त्वयैव केवलं निर्व्यूढः । इदानीं हृदये ऽन्यदन्यद्वाचि लोकस्य ॥' अत्र काचित् प्रगल्भा नायिका गोत्रस्खलितं नायकं प्रति, लोकस्य मनस्यन्यद् वाच्यन्यत् । त्वं तु यन्मनसि वर्तते तदेव वाचि । तस्मात् त्वया सद्भावितमार्गः केवलं निर्व्यूढ इत्यनेन तं प्रशसन्तीव विपरीतलक्षणया न केवलं तद्गृहगमनमेव, तन्नामधेयग्रहणमपि मम पुरस्तात् करोषि । तस्मात् त्वादृशो दुरात्मा कश्चिन्नास्तीति तमुपालभत इत्यभिप्रायः । अत्र लक्षणामूलो वाक्यगतात्यन्ततिरस्कृतावि‌वक्षितवाच्यो ध्वनिः, अनेन दुरात्मेत्युपालम्भस्य प्रतीतेः ॥ ९५ ॥ ९६) कस्याश्चित् स्वैरिण्या वचनम् । **माए**— 'मातर्गृहोपकरणं अद्य खलु नास्तीति कथितं त्वया । तस्माद् भण किं करणीयं एवमेव न वासरस्तिष्ठति ॥' **'एमेअ'**— इत्यत्र "एवमेव देवकुलप्राकारकयावज्जीविताव‌टावर्तमाने तावति व "[इत्यादिना] अन्तर्वर्तिनो वकारस्य [अचा सहितस्य] लोपः । अत्र काचिदसती मातरमद्य गृहोपकरणं नास्तीत्येवमादिना वाक्येन स्वैरविहारार्थिनीव कंचनाभिसर्तुकामा गृहोपकरणव्याजेन मातरं पृच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र

1 M T अहे म ण रक्काओ ।

W 4) उव णिच्चल-णिप्फंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ।
णिम्मल-मरगअ-भाअण-परिट्ठिआ संख-सिप्पि व्व ॥ ९७ ॥

W 875) णोल्लेइ अणोल्ल-मणा अत्ता मं घर-भरम्मि सअलम्मि।
खण-मेत्तं जइ संझाएँ होइ ण व होइ वीसामो ॥ ९८ ॥

W 962) सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहर-मेत्तेण।
एमेअ कि ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जं ॥ ९९ ॥

W 705) गामेलुअ म्हि गामे वसामि[1] णअरट्ठिइं ण-आणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥१००॥

स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः,स्वैरविहारस्य गम्यमानत्वात् ॥९६॥ ९७) कस्याश्चिदसत्या वचनम्। उव–'पश्य निश्चलनिष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका। निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्टिता शङ्खशुक्तिरिव ॥' राजते पश्येति कथनव्याजेन बलाका निष्पन्दतया जनरहितो ऽय देशस्तेनाय सकेतस्थान भवितुमर्हति इति तटस्थ जार श्रावयतीत्यभिप्राय । अत्रोपमालकार । स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, बलाकानिष्पन्दताव्यङ्ग्येन जनराहित्येन सकेतस्थानस्य गम्यमानत्वात् ॥ ९७ ॥ ९८) कस्याश्चिदसच्चरिताया वचनम्। णोल्लेइ–'प्रेरयत्यनार्द्रमना अत्ता मा गृहभरे सकले। क्षणमात्र यथा सन्ध्याया भवति न वा भवति विश्राम ॥' अत्र कस्याश्चित् स्नुषा प्रातिवेशिनीम् अनार्द्रमना श्वश्रूरित्यादिना वाक्यकथनव्याजेन मम दिवा रात्रौ च नावसर । क्षणमात्र सन्ध्याया विश्रमो ऽस्ति। तदानीं त्वया समागन्तव्यमित्यवसरापेक्षिण तटस्थ जार श्रावयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थ-शक्तिमूलो ऽलकारेण वस्तुना वस्तुध्वनि, अनेन सन्ध्यासमये त्वया समागन्तव्यमिति वस्तुन प्रतीते ॥ ९८ ॥ ९९) कस्याश्चित् सख्या वचनम्। सुव्वइ–'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियो ऽद्य प्रहरमात्रेण। एवमेव निमिति तिष्ठसि तस्मात् सखि सज्जय करणीयम् ॥' अत्र काचित् सखी प्रातिवेशिकीं स्वैरिणीं कस्याश्चित् स्नुषा प्रति, श्वश्र्वा संनिधौ हे सखि, प्रियो ऽद्य प्रहरमात्रेण समागमिष्यतीति श्रूयते। तस्मात् करणीय सज्जय। एवमेव विमिति तिष्ठसीत्यनेन प्रियागमनस्य याममात्र विलम्बो ऽस्ति। एतावति काले शाकाद्यानयनव्याजेन निर्गत्य सकेता-गतमुपपतिमुपभोगेन कृतार्थयेत्यावेदयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, अनेनास्मिन्नन्तरे व्याजान्निर्गत्य तदुपभोग क्रियतामिति वस्तुन प्रतीते ॥ ९९ ॥ १००) कस्याश्चिद् वचनम्। गामेलुअ म्हि–'ग्रामाणाह ग्रामे

---

1 MT गामेरवसामि।

W 963) खण-पाहुणिआ देअर-जाआ ए सुहअ किं ति दे भणिआ ।
रुअइ घरोपंत-फलिणि-घरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥१०१॥
W 940) ताण गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाण तस्स पेम्मस्स ।
ताण भणिआण सुंदर असरिसओ होइ ओसाओ ॥१०२॥
W 103) बहु-पुप्फ-भरावणमिअ भूमि गअ-साह सुणसु विण्णत्ति[1] ।
गोला-तड-विअड कुडंग महुअ सणिअं गलिज्जासु ॥१०३॥

वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि ॥ ' अम्हि- इत्यत्र " तद्व्यत्ययश्च " इति उद्द्रस्थाने ल्ट् । अत्र काचित् ग्रामीणा नायिका सखीं प्रति, ग्रामे जाता ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । या भवामि सा भवामि, तथापि नागरिकाणां पतीन् हरामीत्यनेन तया सह सलापकथाजात स्वस्य रूपयौवनकलाकौशल्यानि नवागत ममपि नागरिक गतदूतीकृत्या श्रावयतीत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो उक्कारेण वस्तुध्वनि, विभावनया वस्तुन प्रतीतेः । " प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित् कारणान्तरम् । नैसर्गिक वा यत्र स्यात् विभाव्या सा विभावना ॥ " इति ॥१००॥

१०१) कस्याश्चित प्रजावत्या वचनम् । खणपाहुणिआ—' क्षणप्राघुणिका देवर जाया सुभग किमपि भणिता । रोदिति गृहपश्चाद्भागफलिनीलताकुञ्जे वराकी ' अत्र काचित् प्रजावती देवरं प्रति, हे सुभग, तव जाया क्षणप्राघुणिका सा किमपि भणिता गृहपश्चाद्भागफलिनी लताकुञ्जे रोदिति वराकी । अनुनीयताभित्यनेनैव त्वय्यनुरक्ता सती ग्रामान्तरादुत्सवव्याजेनागता भवन्तमदृष्ट्वा लतागृहे भृशमुत्कण्ठिता तिष्ठति । तामुपभोगेन सभाजयेत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, अनेन तदुपभोग क्रियतामिति वस्तुन प्रतीते ॥१०१॥

१०२) कस्याश्चिद् वचनम् । ताण—' तेषा गुणग्रहणाना तासामुत्कण्ठाना तस्य प्रेम्ण । तेषा भणितानां सुन्दर असदृशको भवत्यवसाद ॥ ' अत्र तत्पदैस्तत्तदतिशयो गम्यते । अत्र काचिदुपारूढयौवनमदा कामिनी बहुविधसुरततन्त्रसमर्थोऽहमिति विकत्थमान अन्तरा श्रान्त कान्त प्रति, हे सुन्दर, तेषा गुणग्रहणादीनामसदृशो ऽवसादो भवतीत्यनेन तमपहसन्ती स्वय पुरुषायितायोग्यमहत इत्यभिप्राय । अत्र स्वत सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, अनेन पुरुषायितकरणेच्छाप्रतीते ॥१०२॥ १०३) कस्याश्चित् स्वैरिण्या वचनम् । बहुपुप्फ-' बहुपुष्पभारावनमित भूमिगतशाख शृणु विज्ञाप्तिम् । गोदातटविकटकुडङ्ग मधूक

---

1 M] विण्णप्पं ।

W 965) घरिणि-पवेसिअ-जारे घरे घरत्थेण छिंछई ठविआ ।
मिलिआ छिंछइ-जारा पच्छा घरिणी-घरत्थो अ ॥१०४॥

शनैर्गलिष्यसि ॥ ' अत्र काचिदसती बहुपुष्पभरावनमितभूमिगतशाखे गोदातट-निकटकुडुङ्गमधूके कृतसंकेता तत्रोपपतिना रममाणा कदाचिदस्य विरळपुष्पता दृष्ट्वा हे मधूक, शनैर्गलिष्यसि, इत्यनेनेत-परमपि कानिचिद्दिनानि तेन समं रिरंसुः कुसुमापनयनव्यपदेशेन स्वनिर्गमनसिद्धये तं प्रार्थयत इत्यभिप्रायः । अत्र स्वतः-सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, अनेन रिरंसोस्तस्या निर्गमनेच्छा-प्रतीतेः ॥ १०३ ॥ १०४) कवेर्वाक्यम् । **घरिणि**— ' *गृहिणीप्रवेशितजारे गृहे* गृहस्थेन असती स्थापिता । मिलितावसतीजारौ पश्चाद् गृहिणी गृहस्थश्च ॥ ' अत्र वाक्यार्थः स्पष्टः । अभिप्रायो व्यक्त एव ॥ १०४ ॥

इति वेदकोमटिवेमभूपालेन कृता

सप्तशतीसारटीका भावदीपिका संपूर्णा ॥

INDEX OF GĀTHĀS

	गाथाक्रमाङ्कः
अइपिहुलं जलकुम्भं	६६
अच्छउ ताव मणहर	२७
अज्ज च्चेअ पउत्थो	२१
अज्ज मए गतव्व	३५
अणुदिअहकआभोआ	४१
अण्णमहिलापसग	१८
अण्णाण वि होंति	८४
अत्ता एत्थ णुमज्जइ	१५
अद्धच्छिपेच्छिअं मा	७०
अलिअ पाअडकव्व	२
अवरज्झसु वीसद्ध	५०
अवलम्बिअमाण–	३०
अव्वो ण आमि	१४
असमत्तमडण च्चिअ	२३
अह अम्ह आगओ	४९
अहअं लज्जालुइणी	१६
अह सम्भाविअमग्गो	९५
आणासआइ देंती	१०
आरभतस्स धुर	२६
आसाइअमण्णाएण	८८
ईसालुओ पई से	९०
उच्चिणसु पडिअ-कुसुम	८९
उज्जागरअकसाइअ	७२
उज्जुअरए ण तूसइ	६९
उण्ह णिणीससतो	३६

	गाथाक्रमाङ्कः
उद्धच्छो पिअइ जलं	१३
उअ णिच्चलणिप्फन्दा	९७
एद्दहमेत्तगामे	५४
ओसरइ धुणइ	६३
कइअवरहिअं पेम्मं	५९
कत्तो गेम कत्तो	६४
कस्स व ण होइ	७
कह सा सोभग्गगुण	७१
केमा पडुरछाआ	६७
खणपाहुणिआ देअरजाआ	१०१
खाणेण अ पाणेण	३७
गअगडगरअसेरिह–	८१
गामणिघरम्मि अत्ता	९१
गामेल्लुअ म्हि गामे	१००
गाहाण अ गेहाण	३
गोलानिम्मोआर	७३
घरिणि-पवेसिअजारे	१०४
जइ वि हु दक्खि–	७४
जं असरणो व्व	१७
जं जं सो णिज्झाअइ	२५
जं तुह कज्जं तं	८
जाइ वअगाइ अम्हे	३२
ठाणे ठाणे वलिआ	२९
णिअदइअदंसणुस्सुअ	८६
णिणिंदं दोव्वल	६८

	गाथाक्रमाङ्कः		गाथाक्रमाङ्कः
णिद्द ल्हति भणिअ	२४	भम धम्मिअ वीसद्ध	५८
णूमंति जे पहुत्त	३४	भजतस्स वि तुह	४२
णोल्लेइ अणोल्लमणा	९८	भडतीएँ तिणाइ	६५
तइआ मह गडत्थल–	३९	भिउडीए पुलोइस्स	६२
तथ वि होंति सहीओ	७८	महिलासहस्सभरिए	३८
तस्स अ सोहग्गगुण	५७	महुएहि किं व	८५
तह सुण्हाएँ पुलइओ	४८	माए घरोवअरण	९६
ताण गुणग्गहणाण	१०२	मा पथ रुंधसु पह	९४
तुह दसणसत्तिण्हा	३१	मा वच्चसु वीसभ	६१
थोअ पि ण णीइ	२२	मुहविज्झविअपईव	७५
दक्खिण्णएण एतो	५३	रणरणअसुण्णहिअओ	५१
दुक्ख देंतो वि	४६	रूअ अच्छीसु	७९
धणिअ उवगूहिअ	४०	वण्णतीहि तुह गुणे	३३
पइपुरओ च्चिअ	५९	वकभणिआइ कत्तो	७७
पच्चक्खमतुकारअ	५६	वक को पुलइज्जइ	४३
पच्चूसागअ णव–	११	वडजक्खो जो अ	४५
पणमह माणस्स	४	वाणिअअ हत्थिदता	८३
परिपुच्छिआ ण जपइ	८२	वाणीरकुडगुड्डीण–	१९
पसिसती घरदार	९३	वाहित्ता पडिवअण	१२
पसुवइणो रोसारुण–	१	सच्च कलहे कलहे	५
पथअ ण एत्थ	७६	सच्च जाणइ दट्ठु	६
पुरिअ रामच्छि तुए	०	साहेंती सहि सुहअ	८७
बहलतमा हअराई	४४	सिहिपेहुणावअसा	५५
बहुपुप्फभराणमिअ–	१०३	सिहिपिच्छलुलिअकेसे	२०
बहुसो वि कहिज्जत	४७	सुव्वइ समागमिस्सइ	००
बोल-सुणओ विरण्णो	०२	सूरच्छलेण पुत्तिए	२८
भण को ण रूसइ	८०	सेउल्लिअसव्वंगी	६०

भावदीपिकोक्त–

त्रिविक्रमसूत्रानुक्रमणिका

अपुण्णगा क्तेन 39 [III. 1 132]

अहद्रा मुना 10 [II. 2 91]

एण्हि एत्ताहे इदानीम 7 [I 3 103]

एत्मेरदेरकुलप्राकारकयारर्जाविताग्दारर्तमानतारति च 96 [I 3 94]

ओ पश्चात्तापसूचने 8 [II 1 60]

क शक्तमुक्तदष्टमृदुत्वरुग्णेषु 63 [I 4 4]

गभीरग इत् 1 [I. 2 51]

गमिष्यत्प्रज्ञातवत्सा° 22 [III 1 97]

घूर्णेर्घुम्मपहल्लघोल्घुला 4 [II 4 142]

चर्नृतिमदिव्रजाम् 61 [II 4 49]

च कृत्तिचत्वरे 83 [I 4 16]

छर्गमिष्यमासाम 27 [II 4 50]

छादेर्णूमनुमोव्वालडक्कपव्वाल्सतुमा 34 [II 4 110]

छायाया होऽकान्तौ 22 [I. 3 70]

तद्व्यत्ययश्च 100 [III 4. 70]

तु समृद्ध्यादा 5 [I 2 10]

दृप्ते ऽरिप्ता 58 [I 2 88]

दं समुखीकरणे 18 [II 1 59]

द्वन्द्वेषु 12, 82 [I 4 92]

न रा तीर्थदु खदक्षिणदीर्घे 9 [I. 4 63]

ने सदेर्मज्ज 15 [II 4 145]

पथे मि 7 [I. 2 31]

प्रतिगे ऽप्रतीपगे 2, 19 [I. 3. 33]

लुगव्ययत्यदाद्यात्तदचः 79 [I. 2. 3]

लो वा विद्युत्पत्रपीतान्धात् 15 [II. 1. 26]

वरइत्तगारतृनाद्यैः 2, 16, 23, 37, 56 [II. 1. 30]

वा मधूके 85 [I. 2. 70]

वा से 71 [I. 4 90]

शय्यादौ 15 [I. 2. 26]

संदिशो ऽप्पाहः 60 [III. 1. 112]

स्वयमो ऽर्थे अप्पणा 90 [II. 1. 70]

हे दक्षिणे ऽस्य 9 [I. 2. 9.]

भावदीपिकायाम्

अन्यग्रन्थेभ्य उध्दृतश्लोकानुक्रमणिका

अगूढमपरस्याङ्ग	१२	(काव्यप्रकाश, ५.४५-४६)
अतर्किते तु सहसा	४९	(अमरकोश, अव्ययवर्ग, २८६३)
अन्यथावस्थिता	१	(काव्यादर्श, २.२२१)
अयुज्यमानस्य मिथ	२५	(सरस्वतीकण्ठाभरण, ३.४४)
अर्थान्तरप्रवृत्तेन	४६	(काव्यादर्श, २.३४८)
इदमुत्तममतिशयिनि	४	(cf काव्यप्रकाश, १.४)
उद्योगानुसारिणी	२६	(cf यत्नानुसारिणी लक्ष्मी कीर्तिस्त्यागानुसारिणी ।)
कारणे सति कार्यानुत्पत्ति	३८	
गुणीभूतो रसादिर्यत्र	२०	(cf. ध्वन्यालोक, २.५)
प्रतिषेधोक्तिराक्षेप	५	(काव्यादर्श, २.१२०)
प्रसिद्धहेतुव्यावृत्या	१००	(cf काव्यादर्श, २.१९९, सरस्वतीकण्ठाभरण, ३.९)
बुध्देतस्य समीहित	६	(cf जयमङ्गला-वात्स्यायनकामसूत्र, ५४)
यान्यसभाषणव्याजात्	२१	
निरक्षा या विशेषस्य	३	(काव्यादर्श,२.२१४;सरस्वतीकण्ठाभरण,४.८१)
विवक्षितगुणोत्कर्षे	३	(काव्यादर्श, २.३३०)

अन्यग्रन्थेषु उद्धृताः सप्तशतीसारस्थ-गाथाः

S. No.	Quotation	Name of the work	(पृष्ठाङ्क)	Observation
15	अत्ता एत्थ	काव्यानुशासनम्	(५३)	निषेधे विधिरूपो ध्वनिः।
16	अहअं	,,	(१५५)	अस्फुटं व्यङ्ग्यम्।
88	आसाइअं	,,	(५४)	निषेधे निषेधान्तररूपो ध्वनिः।
89	उच्चिणसु	,,	(५५)	विधिनिषेधयोर्निषेधान्तररूपो ध्वनि.।
7	कस्स व	,,	(५७)	वाच्याद् विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो ध्वनिः।
98	णोल्लेइ	,,	(६०)	अन्यासक्तिवैशिष्ट्यात् अर्थस्य व्यञ्जकत्वम्।
86	णिअदइआ	,,	(५५)	विधिनिषेधयोर्विध्यन्तररूपो ध्वनिः।
76	पंथअ ण	,,	(६७)	वाक्ये ध्वनिः।
44	बहुलतमा	,,	(५३)	विधौ विध्यन्तररूपो ध्वनिः।
58	भम धम्मिअ	,,	(४७)	विधौ प्रतिषेधरूपो ध्वनिः।
38	महिलासहस्स	,,	(१५५)	संदिग्धप्राधान्ये ध्वनिः।
85	मह्रुएहि	,,	(५४)	अविधिनिषेधे विधिरूपो ध्वनिः।
94	मा पंथ	,,	(८४)	त्याद्यन्ते ध्वनिः।
83	वाणियय	,,	(६३) (३९६)	व्यङ्ग्याद् ध्वनिः। परिसंख्यालङ्कारः।
19	वाणीर	,,	(१५२)	व्यङ्ग्यात् वाच्यमेव सातिशयम्
87	साहेंती	,,	(६२)	असुख्यस्य व्यञ्जकत्वम्
20	सिहि पिच्छ	,,	(४२५) (७२)	विच्छित्तिः।
99	सुव्वइ	,,	(६१)	प्रस्तावाद् व्यञ्जकत्वम्

परिशिष्टम्

छप्पण्णयगाहाओ

(संस्कृतच्छाया च)

CHAPPANNAYA-GĀHĀO OR THE GĀTHĀKOŚA

The *Kuvalayamālā* of Uddyotanasūri (A. D. 779), which is critically edited by me and lately published in the Singhi Jaina Series (Bhāratīya Vidyā Bhavana, Bombay 1959), contains three references (page 3, lines 18 and 25; page 177, line 2) to Chappannaya :

पालित्तय-सालाहण-छप्पण्णय-सीह णाय सद्देहिं ।
संखुद्ध-मुद्ध-सारंगओ व्व कह ता पयं देमि ॥

" How can I take any steps (or present any words by way of composition), being, like a simple deer, terrified by the roar of lions, namely Pālittaya, Sālāhana and Chappannaya ? "

छप्पण्णयाण किं वा भण्णउ कइ-कुंजराण भुवणम्मि ।
अण्णो वि छेय भणिओ अज्ज वि उवमिज्जए जेहिं ॥

" What need be said about Chappannayas, the prominent poets, with whom, even to this day, any other poet of clever sayings is compared in this world ? "

एवं इमाइँ एत्थं अण्णाइ मि होंति बहु वियप्पाइं ।
छप्पण्णय बुद्धि-वियप्पियाइँ मइ-वित्थर-कयाइं ॥

" Thus there are these and various other alternatives (of verbal tricks) fashioned or conceived by the intelligence of the Chappannayas and composed by their extensive wisdom "

Studying these three verses together, it is clear that Chappannaya is not any individual author like Pālittaya and Sālāhana Chappannayas represented a community of outstanding poets whose clever utterances were looked upon as a standard. They were of alert intelligence and extensive wisdom, and further quite proficient in a variety of verbal tricks [1] The way in which these tricks are introduced indicates that these Chappannayas were also known by the name Vidagdha.[2]

Mm V V MIRASHI[3] was attracted by the first two gāthās of Uddyotana quoted by C D DALAL, years back, in his edition of Rājaśekhara's *Kāvyamīmāṃsā*. While interpreting the first verse he adduced the following reference from the *Avantisundarīkathā*

सेतुरूपेण तिष्ठन्तो लोके सद्वस्तुदर्शिनः ।
यत्प्रासादमपाणर्व गता न. कविपुङ्गवाः ॥

1 Some of them are illustrated in the *Kuvalayamālā* para 280, pp 174 ff.

2 तए अण्णेण केण वि वियड्ढ-बुद्धि-परिकप्पिएण विणोएण अच्छामो त्ति । कुमारेण भणियं 'किं दुक्कर मलत्त, तत्थ वियड्ढ प`रिकप्पियाइं इमाइं विणोय-कारणाई । तं जहा । पहेलिया etc.

3 Some Ancient Prākrit Poets, *Bhāratīya Vidyā*, Vol X, pp 42-8, Bombay 1949

This led him to interpret that Chappannaya indicated a group of *fifty-six* eminent poets who had an insight into the real nature of things and attained the position of authority in their own sphere. Further, they have survived in this world in the form of Setu. He raises some probable questions whether the word Setu stands for the famous Prakrit Kavya, *Setu-bandha* or *Rāvaṇavaho*, whether it was actually composed by fifty-six poets who fathered it upon the king Pravarasena (of the Vākāṭaka dynasty) who was ruling over Vidarbha in the 5th century A. D. He, However, rules out these possibilities, taking into consideration the uniform character of the *Setubandha*, like that of *Kumarasambhava* etc., but proposes that Setu must have been another work of the type of an anthology, containing *subhāṣitas*, in which the poets by means of a few strokes depicted an interesting situation. In his opinion, there might have been such an anthology compiled in the Vakataka age, possibly under the name of Setu, and some of its verses got incorporated into the earlier anthology of Hāla.

Whether the word Chappannaya used by Uddyotana really indicated fifty-six is a moot point. In fact, taking together all the three references of Uddyotana, it is more consistent that he has in view a group of poets known by the title Chappannaya i. e., Ṣaṭprajña. It is not unlikely that the author of the *Avantisundarīkatha* misunderstood or differently understood the word Chappannaya and took it to mean 'fifty six' just as Ratnaprabhasuri, in his Sanskrit *Kuvalayamala-katha*[1] renders Chappannaya into Sanskrit as Ṣaṭkarna (p. *2, line 15) or Satparna (see the corrupt various reading below, No. 15) and the report on the Cambay Ms., noted below, gives the name Ṣatparnaka. The word *setu* might mean 'a landmark', and these authors have survived as a 'landmark' in the sphere of poetry. Dr. V. RAGHAVAN has written an interesting note on the Ṣatprajña and has shown how, in course of time, its meaning gradually changed. His observations are reproduced below, and in the light of these Uddyotana's verses became all the more clear.

Dr. RAGHAVAN's note stands thus: "Somadeva[2] continues his description of rogues. He speaks of fourteen families of rogues of which the sixth family, he says, arose from the dust of the feet of Ṣatprajñas.

This is an interesting reference to a community of men of society whom both *Ānandavardhana* and Abhinavagupta refer to in their *Dhvanyaloka* and *Locana* (Uddyota IV, pp. 222-3, N. S. Press edition of 1928)

1 This is lately edited by me critically as a supplement to the ed. of the *Kuvalayamalā* (Singhi Jaina Series 45A) Bombay 1961.

2 *Gleanings from Somadevasūri's* Yaśastilakacampu. *Ganganatha Jha Research Institute Journal*, Vol. I part 3 pp. 370-72. Allahabad 1944.

Ānandavardhana mentions these Satprajñas in connection with cases of expressions where the charming *vācya* is primary '*mukhya*' and the *vyanga* is subordinated '*gunībhūta*', and gives as illustrations the beautiful Prākrit verses on love composed by the Satprajñas, Satprajñādi gāthās Commenting on this in his *Locana*, Abhinavagupta says that these gāthās are called in this circles of Prākrit poets '*aaha*', and Satprajñas are those Sahrdayas who, living next door to each other and being well versed in the world, meet together and exchange expressions of wit, lyrical stanzas etc And Abhinavagupta cites as an example a gāthā of his own Guru, Bhattenduraja

Dhvanyaloka (p 222)

यत्र तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामङ्गतया व्यवस्थानं, हृदयवतीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासुचिद् व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यप्राधान्यम्।

Locana (pp 222-23)

हृदयवतीष्विति। 'अअरिया' इति प्राकृतकविगोष्ठ्यां प्रसिद्धासु त्रिवर्गोपायोपेयकुशला सहृदया षट्प्रज्ञा प्रातिवेश्मका उच्यन्ते। तद्गाथा यथा भट्टेन्दुराजस्य—

ए धिअगअणा फल्हीलआओ होंतु त्ति वड्ढन्तीए।

हलिअसुण्हासिम पारिवेस ॥

अथ एहितगगना कार्पासलता भवन्त्विति हालिकस्यापि वर्धयन्त्या प्रातिवेश्मिक परनिर्वृति प्रापित इति चौर्यसंभोगाभिलाषणीयमित्यनेन व्यङ्ग्येन विशिष्टवाच्यमेव सुन्दरम्।

In a gāthā in the *Vajjalaggam* (Bib Ind edn , pp 58-59, No 281) Vidagdha paddhati, Satprajña is used in the sense of a Vidagdha and an adept in the art of love making

[जइ कहवि ताण छप्पण्णयाण सुणुपवि गोयरे पडसि।
ता घोरसमहदाहेक्कमंडिया दुक्कर जियसि ॥]
यदि कथमपि तेषां षट्प्रज्ञानां तन्वङ्गि गोचरे पतसि।
मदोत्कृष्टरूपमदाहैकमण्डिता दुष्कर जीवसि ॥

In explanation of the name Satprajña given to these gifted men, Abhinava seems to say that they are so called because of their knowledge (*prajña*) of six (*sat*) things the *upayas* (means) and *upeyas* (ends) pertaining to *trivarga* (*dharma artha* and *kama*—3×2=6) Monier Williams says on the basis of some authority that six things are the four *purusarthas lokartha* and *tattvartha*, and it is probably the same authority as quoted in the *Sabdakalpadruma*

धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि।
षट्सु प्रज्ञास्ति यस्योच्चैः स षट्प्रज्ञ इति स्मृत ॥

In Abhinava's explanation, there is the omission of Moksa, and in Ānandavardhana too, the implication is that the Satprajña is a man of taste and a worldly wise person Originally a wise man, then one with much worldly wisdom and taste then one with a gift for fine expression and enjoyment of

good things, the *satprajña* thus gradually underwent a semantic pejoration until he came to mean a Vita The Prakrit verses he uttered dealt mostly with love and that of the clandestine variety The lexicons also came to understand him so The *Trikandaśesa* quoted in the *Śabda kalpa-druma* says

पिड्गो व्यलीक षटप्रज्ञ कामकेलिर्विदूषक ।

and Keśava's *Kalpadru kośa* (GOS edn I, p 219)

कट्टरश्चाथ षट्प्रज्ञ कामकेलिर्विदूषक ।

No wonder that Somadeva counts Satprajñas among men of deceitful behaviour (*satprajño dhūrtah*—Śrīdeva, p 130, *satprajño vitah*—Srutasāgara) "

Ānandavardhana clearly mentions Satprajñadi gathas, and it is quite likely that there were current many collections or Kośas incorporating the clever utterances of Vidagdhas There is an idiom in Marathi *chappanna śalune* Perhaps it is a doublet like *kama-kaja bazara-hāta* etc Or *chappanna* is used to indicate just a group

Lately, a *Gathā kośa* was reported from Cambay,[1] and it describes itself as *Chappannaya gahao* (No 1), a Gāthākośa composed by Vidagdhas (No 157) In referring to Chappannaya, it is highly probable that Uddyotanasuri had some such collection before him

The text of this *Chappannaya gahāo* is presented authentically at the close of this paper It is based on a transcript (of the Cambay Ms) so kindly supplied to me by my friend Pt DALASUKH MALAVANIA, Director, L D Bhāratiya Samskrti Vidyā Mandira, Ahmedabad The transcript shows scribal errors here and there, and some verses present difficulties of interpretation as well Wherever I have improved upon the text, the actual readings of the transcript are duly noted in the footnotes indicating the number of the gātha and the pāda of it, a, b etc The Chāyā is added by the editor

The Kośa contains in all 164 verses The majority of them are gāthās Their dialect can be called Māhārāstrī, or even Jaina Māhārāstrī on account of the use of ya sruti (in the company of *a* or *a* remaining after the elision of consonants) and the use of *n* initially and in a conjunct group These points are more or less the conventions of copyists than the basic dialectal traits In addition to these gāthās in Māhārāstrī, there are some verses in Apabhramśa; and their metrical forms also deserve our attention Verses Nos 54, 55, 57, 109, 114-16, 118, 139, 141-2, 151 and 164 (=13) are of the Dvipathaka type (or even Dohaka type, having two lines of 26 mātrās each (14—12 4×3,—;

1 *Catalogue of Palm-Leaf Mss in the Śāntinātha Jaina Bhandāra at Cambay* G O S., No 135, Baroda 1961 This Ms is assigned to the middle of the 13th century of the Vikrama era. The name of the author is given as Śatparnaka

4, 4,—1—)[1] Some words need retouching here and there Secondly, Nos 112, 113 and 119 (=3) are of the Pañcapadī type, and there is seen some uncertainty of syllabic calculation, as our text is based on a single Ms Thirdly, Nos 148 and 155 (=2) look like the Mahīnubhāvī type (12 6, 4, 2 or 4×3, 6×2)[2] And lastly, No 154 (—1) is a Samkulaka (16 6, 4, 4, 2,)[3] Thus there are nineteen verses in Apabhramśa, in different metres Even in the gāthās we find Apabhramśa forms intruding here and there

Looking at the formation of this text, there are reasons to suspect that the basic compilation has been subjected to inflation by the addition of verses here and there, from time to time First, there being no topical divisions in the work, verses of allied contents are found in different places for instance, a *durjana* is described in No 28 and also in No 69 etc Secondly, the Apabhramsa verses could not have had a legitimate place in the basic Gāthākośa, obviously a thesaurus of Gāthās Lastly, some verses are added even after the gāthā No 157, which is more or less the concluding Mangala of the work

Though this *Gathakośa* has no divisions of Vajjās or Paddhatis or specification of any names of authors of verses, a close study of the gāthās shows that very often verses of kindred contents come in a group here and there Of course, the grouping is neither thorough nor well-planned, possibly on account of later interpolation It is difficult to sort all the verses according to topics, but the following subjects strikingly catch one's attention in this Kośa *Sujana* (Nos 2, 6, 7, 26, 27, 31, 40–2, 81–2, 85, 90–1, 95, 125 etc), *Durjana*, (Nos 28–30, 32, 35, 37 8, 50–1, 63, 69–70, 83, 86, 88–9, 92–3, etc), *Daiva*, *Vidhi* or *Pūrva krta* (Nos 3, 106, 108–115, 117–18, 126 etc), *Sthavira* (Nos 52-4, 152-5 etc.), *Mitra* (Nos 131–36 etc), *Rddhi* (Nos 140–46 etc), *Guna* and *Dosa* (Nos 8–9, 127–30 etc), *Dharma* (Nos 15–17, 164), *Ksama* (Nos 33–4, 72-3 etc), *Mahila* (Nos 59–60, 78 etc), etc

If some such other collections are discovered in future, it would be possible to understand more clearly the nature and the format of the basic Gāthākośa The possibility of there being many such Gāthākośas should not be ruled out, and we know, as Hāla says (*Gathasaptaśati*, 3), that his Kośa was compiled by picking up verses from a vast number of floating gathās This is further confirmed by Bana (*Harsacarita* 13) that Sātavāhana made an immortal refined treasure of song, adorned with fine expressions of purest character like jewels

---

1 H D VELANKAR *Chandonuśasana* (Bombay 1961) pp 337, 351 and corresponding references

2 Ibid, p 341 No. 12 with cross references

3 Ibid p 342 No 39 with cross references

This *Gathakośa* in its present form ■ ■ Jaina recension The opening verse refers to Mahāvira Verse No 62 pays glowing tributes to Vardhamāna Then verses Nos 4, 61, 80, 156 and 158 are obviously Jaina in outlook There are, however, many verses which contain references to non-Jaina festivities' deities and mythological events There is a reference to Indramaha in verse No 19 Divinities like Krsna Hara Samkara, Janārdana etc are referred to more than once (Nos 106, 114, 116, 117, 118, 120, 142 etc) Thus even in this Jaina recension the basic cosmopolitan outlook ■ maintained

In an anthology like this, it ■ always possible to insert or to omit any verse without being easily detected, and it is well known how the different recensions of the *Gathasaptaśati* and *Vajjalaggam* have varying numbers of gāthās or verses Even a casual study of this *Gathakośa* shows that ■ has got ■ number of verses common with the *Vajjalaggam* as well as the *Gathāsaptaśati* These common verses are not perfectly identical They show differences in words here and there Obviously they might have been reproduced by the compilers from memory rather than meticulously copied from Mss ; Any way the following verses deserve comparison

Gathakosa	*Vajjalaggam*[1]	*Gathasaptaśati*[2]
2	84	
9	82	
23	88	
25	147	
27	34	III 50
31	39	
81	33	
84	557	II 63
89	62	
102		I 41
117	132	
129	748	
134	64	III 17

Further, Nos 108 and 128 of this Kosa are found in the *Samaraiccakaha*[3] (pp 131 and 127) of Haribhadra The verse No 47 has some parts common with a verse quoted in the story of Agadadatta (No 75) found in the commentary of Devendra on the *Uttaradhyayana*[4]

---

1 Biblio Indica No 227 Calcutta 1944

2 N ■ ed Bombay 1933

3 Biblio Indica No 169 Calcutta 1926

4 For further studies see Prof M V Patwardhan's Intro (pp 26 ff) to the *Vajjalaggam* Ahmedabad 1969

॥ अथ गाथाकोशः ॥

निज्जरिय-जरा-मरणं वंदित्ता जिणवरं महावीरं ।
छप्पण्णय-गाहाओ वोच्छं सुयणस्स जोग्गाओ ॥ १ ॥

सुयणे सच्च-समिद्धे अलिय-दलिद्दे सहाव-संतुट्ठे ।
तव-नियम-धम्म-मइए विसमा वि गहा समा हुंति ॥ २ ॥

गयणम्मि गहा सयणम्मि सुविणया सउणया वणग्गेसु ।
तह वाहरंति पुरिसं जह दिट्ठं पुव्व कम्मेहिं ॥ ३ ॥

सव्वे ताह पसत्था सउणा सुमिणा गहा य नक्खत्ता ।
तिहुयण-मंगल-निलयं हियएण जिणं वहंतस्स ॥ ४ ॥

कत्थइ न करइ मोल्लं सुवण्णयं कत्थ दूहवो वंदो ।
कत्थइ सरल-सहावो जणो [उ] अवमाणणं लहइ ॥ ५ ॥

[संस्कृतच्छाया]

निर्जरितजरामरणं वन्दित्वा जिनवरं महावीरम् । छप्पण्णगाथाः वक्ष्ये सुजनस्य योग्याः ॥ १ ॥ सुजने सत्यसमृद्धे अलीकदरिद्रे स्वभावसन्तुष्टे । तपोनियमधर्ममतिके विषमा अपि ग्रहा समा भवन्ति ॥ २ ॥ गगने ग्रहा शयने स्वप्ना शकुनका वनाग्रेषु । तथा व्याहरन्ति पुरुष यथा दिष्ट पूर्वकर्मभि ॥ ३ ॥ सर्वे तस्य प्रशस्ता शकुना स्वप्नाः ग्रहा च नक्षत्राणि । त्रिभुवनमङ्गलनिलय हृदयेन जिन वहत ॥ ४ ॥ कुत्रापि न क्रियते मूल्य सौवर्णक कुत्र (चित) दुर्भगो वन्द्य । कुत्रचित सरलस्वभावस्तु जन अवमानन लभते ॥ ५ ॥

1 C छप्पन्नय 2 D हुति 3 B सुविणे वा 4 C तिहुअण 5 B सुवन्नयं

दूरत्थो डहइ रवी अग्गी अंगेहि फरिसिओ डहइ ।
डहइ पिय-विप्पओगो सुयणो अद्दंसणे डहइ ॥ ६ ॥

डहए सुयण विओगो डहइ अणाहत्तणं परविएसे ।
डहइ य अब्भक्खाणं डहइ अकज्जं कयं पच्छा ॥ ७ ॥

संत-गुण विप्पणासे असंत-दोसुब्भवे य जं दुक्खं ।
तं सोसेइ समुद्दं किं पुण हिययं मणुस्साणं ॥ ८ ॥

संतेहि असंतेहि य परस्स किं जंपिएहि दोसेहिं ।
अत्थो जसो न लब्भइ सो य अमित्तो कओ होइ ॥ ९ ॥

महुरेण जिणह कडुयं खमाएँ दप्पं गुरुं पणामेण ।
संतोसेण य लोहं कलहं च अजंपियव्वेण ॥ १० ॥

एक्क-सुकएण तूसह जाव सयं दुक्कियाण वोलेइ ।
ससरीरे वि न सक्का दियहे दियहे पियं काउं ॥ ११ ॥

कह नाम तस्स पावं चिंतिज्जइ आगयम्मि कोहम्मि ।
चंपय-दल-सुकुमालो जस्स घरे ओल्लिओ हत्थो ॥ १२ ॥

दूरस्थ दहति रवि अग्नि अङ्ग स्पृष्ट दहति । दहति प्रियविप्रयोग सुजन अदर्शने दहति ॥ ६ ॥ दहति सुजनवियोग दहति अनाथता परविदेशे । दहति च अभ्याख्यान दहति अकार्यं कृत पश्चात् ॥ ७ ॥ सद्गुणविप्रनाशे असद्दोषोद्भवे च यद् दुःखम् । तत् शोषयति समुद्र किं पुनर्हृदय मनुष्याणाम् ॥ ८ ॥ सद्भि असद्भि च परस्य किं जल्पित दोषै । अर्थ यश न लभ्यते स च अमित्र कृत भवति ॥९॥ मधुरेण जय कटुक क्षमया दर्प गुरु प्रणामेन । सतोषेण च लोभ कलह च अजल्पितव्येन ॥ १० ॥ एकसुकृतेन तुष्यत यावत् शत दुष्कृतानाम् अतिक्रामति । स्वशरीरे अपि न शक्य दिवसे दिवसे प्रिय कर्तुम् ॥ ११ ॥ कथ नाम तस्य पाप चिन्त्यते आगते क्रोधे। चम्पकदलसुकुमार यस्य गृहे आर्द्रित

---

6 B पिअ D अ॰सणे 7 A डहइ सुअण B॰विएसो C अ॰ 9 C अच्छो 11 A एव
12 A छप्पय D उल्भिओ

पिय-पाहुण-आगमणे अप्प-दुपंतस्स सज्जण-जणस्स।
मरणाओ अब्भहियं उप्पज्जइ माणसं दुक्खं ॥ १३ ॥

न हु अइभरियं धम्मइ जह भरियं तह सुहावहं होइ।
पंचम्मि न य किलिम्मइ गओ वि पिय-पाहुणो होइ ॥ १४ ॥

ते धन्ना जे धम्मं सुट्ठु वि जाणंति सुट्ठु वि करंति।
जीविय-सारमसार खणेण परियत्तए सव्वं ॥ १५ ॥

सा माया सो य पिया तं मित्तं बंधवो य सो चेव।
जो हिय-निस्सेस-कर धम्मस्स पहे नयं देइ ॥ १६ ॥

नवि तं करेइ माया पिया य पुत्तो य बंधव-जणो य।
जं पुरिसस्सायरिया करति धम्मं उवइसंता ॥ १७ ॥

किं अच्छह वीसत्था दियहा वोलेंति तुरिय-पहिय व्व।
ते य न गणंति तुब्भे तुब्भेहि नवि य गणिज्जंति ॥ १८ ॥

तुट्ठा होंति मणुस्सा इंदमहो आगओ त्ति रमणीओ।
नवि जाणंति वराया पडिया संवच्छर-सलाया ॥ १९ ॥

हस्त ॥ १२ ॥ प्रियप्राघुर्णकागमने अल्पदुष्प्रान्तस्य सज्जनजनस्य। मरणाद् अभ्यधिक उत्पद्यते मानस दु खम् ॥ १३ ॥ न खलु अतिभृत धमति यथा भृत तथा सुखावह भवति। पञ्चसु न च क्राम्यति गत अपि प्रियप्राघूर्णकः भवति ॥ १४ ॥ ते धन्या ये धर्मं सुष्ठु अपि जानन्ति सुष्ठु अपि कुर्वन्ति। जीवितसारम् असार क्षणेन परिवर्तते सर्वम् ॥ १५ ॥ सा माता स च पिता तन्मित्र बान्धव च स च एव। य हितनि श्रेयसकर धर्मस्य पथे नय ददाति ॥ १६ ॥ नैव तत्करोति माता पिता च पुत्र च बान्धवजन च। यत् पुरुषस्य आचार्या कुर्वन्ति धर्ममुपदिशन्त ॥ १७ ॥ किम् आध्व विश्वस्ता दिवसा अतिक्रामन्ति त्वरितपथिका इव। ते च न गणयन्ति युष्मान् युष्माभि नैव च गण्यन्ते ॥ १८ ॥ तुष्टा भवन्ति मनुष्या इन्द्रमह आगत इति रमणीय। नैव जानन्ति वराका पतिता

---

13 B दुप्पतस्स सजण, B माणुसं 16 C हियनिमेसकर D पहेण वदेइ 18 D तुब्भे ति य 19 A हुति

उच्चासणो महिच्छो आणाइंतो य निरुवयारीओ।
अलसो पिय-जिम्मण रूसणो य न चिर पिओ होइ ॥ २० ॥

सहस त्ति पीइमंता अत्थक्के जं व तं व जंपंता।
पासे य निवेसंता पियाय सत्तुत्तणमुवेंति ॥ २१ ॥

नीयं अइक्कमंतो पुव्वाभासी पियाइँ जंपंतो।
छंदं अणुयत्ततो वेसो वि जणो पियो होइ ॥ २२ ॥

छंदं जो अणुयत्तइ मम्मं रोहइ गुणा पयासेइ।
न हु नवरि माणुसाण य देवाण वि दुल्लहो होइ ॥ २३ ॥

आमं ति य एवं ति य वोत्तव्वं पडिएण पुरिसेण।
इयरो वि होइ तुट्ठो इयर पि तत्तियं चेव ॥ २४ ॥

छज्जइ पहुस्स ललियं पियाएँ माणं खमा समत्थस्स।
जाणंतस्स य भणियं मोण च अयाणमाणस्स ॥ २५ ॥

सहइ न कडुयं जंपइ दोसे न लहइ गुणा पयासेइ।
रूसंताण न रूसइ दक्खिण्ण-महाभडो सुयणो ॥ २६ ॥

सरसरशलाका ॥ १९ ॥ उच्चासन महेच्छ आज्ञापयन् च निरुपकारी। अलस प्रियभोजन रोषण च न चिर प्रिय भवति ॥ २० ॥ सहसा एव प्रीतिमन्त अनवसरे यद्वा तद्वा जल्पन्त। पार्श्वे च प्रियाय निवसन्त शत्रुत्वमुपयन्ति ॥ २१ ॥ नीच च अतिक्रामन् पूर्वाभाषी प्रियाणि जल्पन्। छन्दम् अनुवर्तमान द्वेष्य अपि जन प्रिय भवति ॥ २२ ॥ छन्द य अनुवर्तते मर्म रोधयति गुणान् प्रकाशयति। न खलु केवल मनुष्याणा च देवानाम् अपि दुर्लभ भवति ॥ २३ ॥ आमम् इति एवम् इति वक्तव्य पण्डितेन पुरुषेण। इतर अपि च भवति तुष्ट इतरद् अपि तावद् एव ॥ २४ ॥ शोभते प्रभो ललित प्रियाया मान क्षमा समर्थस्य। जानत भणित मौन च अजानत ॥ २५ ॥ सहते न कटुक जल्पति दोषान् न लभते गुणान् प्रकाशयति। रुष्यता न रुष्यति दाक्षिण्यमहाभट

---

22 A नीय च अइ° पुव्वभासी 23 B मंम रा गुणा 26 D न्हिमण

सुयणो न चेव रूसइ अह रूसइ मंगुलं न चिंतेइ ।
अह चिंतेइ न जंपइ अह जंपइ लज्जिओ होइ ॥ २७ ॥

जं दुज्जणस्स सुयणो लज्जाए सहइ छिन्नलज्जस्स ।
तं जाणइ निल्लज्जो एसो असमत्थओ सहइ ॥ २८ ॥

अणुयत्तियं न-याणइ पिये वि भणिए वि अप्पियं भणइ ।
दाणेण न संपज्जइ नत्थि उवाओ खलयणस्स ॥ २९ ॥

वज्झइ मंतेहि विसं हत्थी रज्जूहि सेउणा सलिलं ।
पयइ विसमस्स बंधो न-याणिमो दुज्जण-जणस्स ॥ ३० ॥

सव्वस्स एस पयई पियम्मि उप्पाइए पियं काउं ।
सुयणस्स का वि पयई अकए वि पिए पियं काउं ॥ ३१ ॥

कज्जम्मि समावडिए अणुयत्तह दुज्जणं पयत्तेण ।
विसमासा किर जायइ अमयाउ विसं न संभवइ ॥ ३२ ॥

जइ वि खमा परिभूया जइ वि खमंतस्स आयरो नत्थि ।
तह वि खमा खमियव्वा खम सरिसो बंधवो नत्थि ॥ ३३ ॥

सुजन ॥ २६ ॥ सुजन न चव रुष्यति अथ रुष्यति अनिष्ट न चिन्तयति । अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥ २७ ॥ यद् दुर्जनस्य सुजन लज्जया सहते छिन्नलज्जस्य । तद् जानाति निर्लज्ज एष असमर्थक सहते ॥ २८ ॥ अनुवर्तित न जानाति प्रिये अपि भणिते अपि अप्रिय भणति । दानेन न सपाद्यते नास्ति उपाय खलजनस्य ॥ २९ ॥ बध्यते मन्त्र विष हस्ती रज्जुभि सेतुना सलिलम् । प्रकृतिविषमस्य बन्ध न जानीम दुर्जनजनस्य ॥३०॥ सर्वस्य एषा प्रकृति प्रिये उत्पादिते प्रिय कर्तुम् । सुजनस्य कापि प्रकृति अकृते अपि प्रिये प्रिय कर्तुम् ॥ ३१ ॥ कार्ये समापतिते अनुवर्तध्व दुर्जन प्रयत्नेन । विषम् आशा (विषमाशा) किल जायते अमृतात् विष न सभवति ॥ ३२ ॥ यद्यपि क्षमा परिभूता यद्यपि क्षम्यमाणस्य आदर नास्ति

---

29 ॥ खलयजणस्स 33 खमिअव्वा

कह तस्स रूसियव्वं जस्स पणामो पुणो वि कायव्वो ।
अच्चंत-निग्गुणस्स वि कह सक्का रूसिउं तस्स ॥ ३४ ॥

रोसस्स खमा दंडो काम-गुणाणं निरुंभणा दंडो ।
दुज्जण-जणस्स कलहुज्जयस्स परिवज्जणा दंडो ॥ ३५ ॥

भद्दं पहू सुयाणं अवराहेऊण बद्ध-वइराण ।
पणिवइय-वच्छलाणं मुहुत्त-चंडिक्क-रोसाणं ॥ ३६ ॥

बीहेयव्वं दुज्जण-जणस्स निच्चं पलोट्ट-जीहस्स ।
वर-रयण-निज्झरस्स व वयण-करालं वहंतस्स ॥ ३७ ॥

अत्थक्कु जंपए पयइ-पायडं सव्वलोय-तत्तिल्लं ।
तं माणुस वेयालं पुहई वि ससंकिया भमइ ॥ ३८ ॥

नीओ खणेण रच्चइ रत्तो संतो विरच्चइ खणेण ।
नीओ विरत्त-मेत्तो भामेइ घराघरि दोसे ॥ ३९ ॥

सुयणो चिरस्स रच्चइ रत्तो संतो विरच्चइ चिरस्स ।
सुयणो जइ वि विरच्चइ तह वि न दोसे पयासेइ ॥ ४० ॥

तथापि क्षमा क्षन्तव्या क्षमासदृश बान्धन नास्ति ॥ ३३ ॥ कथ तस्य रोपितव्य यस्य प्रणाम पुनरपि कर्तव्य । अत्यन्तानिर्गुणस्यापि कथ शक्य रूपितु तस्य ॥३४॥ रोपस्य क्षमा दण्ड कामगुणाना निरोधन दण्ड । दुर्जनजनस्य कलहोद्यतस्य परिवर्जन दण्ड ॥ ३५ ॥ भद्र प्रभु सुताना (अथना, स्वकाना) अपराध्य बद्धवैराणाम् । प्रणिपतितवत्सलाना मुहूर्तचण्डेकरोपाणाम् ॥३६॥ भेतव्य दुर्जनजनात् नित्य रहस्यभेदिन । वररदननिर्झरस्य इन वदनकराल वहत ॥ ३७ ॥ अनवरत जल्पति प्रकृतिप्रकट सर्वलोकतापदम् । त मनुष्यवेताल पृथ्वी अपि सशङ्किता भ्रमति (वहति) ॥ ३८ ॥ नीच क्षणेन रज्यते रक्त सन् विरज्यते क्षणेन । नीच विरक्तमात्र भ्रामयति गृहे गृहे दोषान् ॥ ३९ ॥ सुजन चिरात रज्यते रक्त सन् विरज्यते चिरात् । सुजन यद्यपि विरज्यते तथापि न दोपान् प्रकाशयति ॥४०॥

---

34 A रूसिअव्वं　36 A पहु B बंधवइराण, D रोसाणं　38 A अच्छइ C माणुसं
39 C मित्तो B घराघरि

छुल्लुच्छलेइ जं होइ ऊणयं रित्तयं कणयणेइ ।
भरियाइँ न चुच्चंति सुपुरिस-विण्णाण-भंडाइं ॥ ४१ ॥

तं खाह जं जरिज्जइ तं जंपह जं महायणे जोग्गं ।
तं जंपंति सुपुरिसा कालेण वि जं न लंघेइ ॥ ४२ ॥

तत्तिय-मेत्तं जंपह जेत्तिय-मेत्तस्स निव्वलं चयह ।
तं उक्खिवेह भारं जं अद्ध-पहे न छड्डेह ॥ ४३ ॥

वुज्झंति नाम भारा ते च्चिय वुज्झंति वीसमंतेहिं ।
सील-भरो वोढव्वो जावज्जीवं अवीसामो ॥ ४४ ॥

जो सक्कयं न याणइ सुविसुद्ध-पाइयं पि वोत्तुं जे ।
मोणं तु तस्स सरणं नीसरणं अहव परिसाए ॥ ४५ ॥

उच्चं न सिक्खिओ अद्ध-सिक्खिओ सिक्खिओ कुसालाए ।
जो वहइ विउस-वायं सो सरिसो संनिवाएण ॥ ४६ ॥

को कुवलयाण गंधं करेइ महुरत्तणं च उच्छूणं ।
वर-हत्थीण य लीलं विणयं च कुलप्पसूयाणं ॥ ४७ ॥

उच्छलति यद्भवति ऊनं रिक्तं क्वणक्वणायते । भरितानि न क्षुभ्यन्ति सुपुरुषविज्ञान-भाण्डानि ॥ ४१ ॥ तद् खादत यद् जीर्यते तद् जल्पत यद् महाजने योग्यम् । तद् जल्पन्ति सुपुरुषाः कालेनापि यद् न लङ्घ्यते ॥ ४२ ॥ तावन्मात्रं जल्पत यावन्मात्रं स्पष्टं जल्पथ । तम् उत्क्षिपत भारं यम् अर्धपथे न त्यजथ ॥ ४३ ॥ उह्यन्ते नाम भारास्ते एव उह्यन्ते विश्राम्यद्भिः । शीलभरो वोढव्यो यावज्जीवम् अविश्रान्तम् ॥ ४४ ॥ यः संस्कृतं न जानाति सुविशुद्धप्राकृतम् अपि वक्तुं वै । मौनं तु तस्य शरणं निःसरणम् अथवा परिषदः ॥ ४५ ॥ उच्चैः न शिक्षितः अर्धशिक्षितः शिक्षितः कुशालायाम् । यः वहति विद्वद्वादं स सदृशः सन्निपातेन ॥ ४६ ॥ कः कुवलयानां गन्धं करोति मधुरतां च इक्षूणाम् । वरहस्तिनां

41 D विन्नाण 42 B जोग्गे 43 A मित्त, B निव्वूय च इह 44 B वुज्झंति
45 A उच्चनइ सिक्खिओ

अणुयत्तह भणह पियं जं कज्जं तं सुणेह हियएण ।
महुरं लवइ मयूरो सविसं च भुयंगमं गिलइ ॥ ४८ ॥

उच्छू महुरो सोमो चंदो [तह] चंदणं चिय सुसुरभिं ।
अभिजाओ य कुलीणो को दोसो आयरो चेव ॥ ४९ ॥

जो गुड-कयाएँ वायाएँ जंपए विस-कएण हियएण ।
सो बिल-गओ व सप्पो वज्जेयव्वो पयत्तेण ॥ ५० ॥

अदिट्ठे वि खलयणे नामग्गहणे वि होइ आसंका ।
अलिय-पलत्ते वि अही अहि त्ति भण को न बीहेइ ॥ ५१ ॥

संडेय-पडिय-पच्चुट्ठिएण सीएण थरहरंतेण ।
थेरेण पहे रुन्नं तारुण्णं संभरंतेणं ॥ ५२ ॥

विवरीया थेर-मई वारिज्जंती य जाइ थेर-मई ।
कालो तेत्तिय-थामं न पेच्छसे पंडुर सीसं ॥ ५३ ॥

तं जि सरीरं तं जि मुहु ताइँ जि लोयणयाइं ।
नाइ विही सीसं चरइ दिन्नउ पाउ जराए ॥ ५४ ॥

च लीला विनयश्च कुलप्रसूतानाम् ॥ ४७ ॥ अनुवर्तध्वं भणत प्रियं यत् कार्यं तत् शृणुत हृदयेन । मधुरं लपति मयूरः सविषं च भुजङ्गमं गिलति ॥ ४८ ॥ इक्षुः मधुरः सौम्यः चन्द्रः चन्दनम् एव सुसुरभि । अभिजातश्च कुलीनः कः दोषः आदरः चैव ॥ ४९ ॥ यः गुडकृतया वाचया जल्पति विषकृतेन हृदयेन । स बिलगत इव सर्पः वर्जनीयः प्रयत्नेन ॥ ५० ॥ अदृष्टे अपि खलजने नामग्रहणे अपि भवति आशङ्का । अलीकप्रलपिते अपि अहिरहिरिति भण कः न बिभेति ॥ ५१ ॥ जलशिलापतितप्रत्युत्थितेन शीतेन कम्पमानेन । स्थविरेण पथि रुदितं तारुण्यं संस्मरता ॥ ५२ ॥ विपरीता स्थविरमतिः वार्यमाणापि एति स्थविरमतिः । काल तावान् विस्तीर्णं न प्रेक्षसे पाण्डुरं शीर्षम् ॥ ५३ ॥ तदेव शरीरं तदेव मुखं ते एव लोचने । ननु विधिः शीर्षं चरति दत्त्वा पाद-

---

50 C वि 52 A संडेवयपडि, D तारुण्णं 54 D पाओ

तइँ पहु धणिय घरेण घरु नयणिहिँ दाइय सो य ।
एवहि जर-नीहोडियउ पडिजिय अच्छइ एहु ॥ ५५ ॥

लट्ठी-धरिय-कडेवर गय-जोवण एवमेव संतुट्ठ ।
सहइ कडुयं पि भणिओ गओ तुमं रूसिउं कालो ॥ ५६ ॥

सिरु पलियउँ मुहुँ वलि-भरिउ जर लग्गी हय नाम ।
मरणं होइ अचिंतियउँ धम्मु करहि जिय नाम ॥ ५७ ॥

चय महिलं मुह-कडुयं चय मित्तं नत्थि जत्थ सब्भावं ।
चय सामियं अदायं चयाहि परिभूय वासं च ॥ ५८ ॥

आलत्तं चिय रूसइ भिउडिं काउण देइ उल्लावं ।
महिला-छलेण पुरिसं बाहेइ पुराणयं कम्मं ॥ ५९ ॥

महिलाण एस पयई मच्चस्स करेंति वेमणस्साइं ।
तस्स न करेंति नवरं जस्स अलं कामयंते णं ॥ ६० ॥

पिय-जण-अपत्त-भोगा बालत्तणयम्मि गहिय-सामण्णा ।
अदिट्ठ-पिय-विओगा जियंति मुणिणो सुहं लोए ॥ ६१ ॥

जरया ॥ ५४ ॥ तदा प्रभु धन्य गृहे गृहे नयनै दर्शित स च । अधुना जराजर्जरित. पराजित आस्ते एष ॥ ५५ ॥ यष्टिधृतकलेवर गतयौवन एवमेव संतुष्टः । सहते कटुकमपि भणित गत तव रोषितु काल ॥ ५६ ॥ शीर्षं पलित मुख वलिभरित जरा लग्ना हता नाम । मरण भवति अचिन्तितं धर्मं कुरु जीव नाम ॥ ५७ ॥ त्यज महिला मुखकटुका त्यज मित्र नास्ति यत्र सद्भाव । त्यज स्वामिनम् अदातार त्यज परिभूत वासम् ॥ ५८ ॥ आलप्तम् एव रुष्यति भृकुटिं कृत्वा ददाति उल्लापम् । महिलाछलेन पुरुष बाधते पुराण कर्म ॥ ५९ ॥ महिलानाम् एषा प्रकृति सर्वस्य कुर्वन्ति वैमनस्यानि । तस्य न कुर्वन्ति केवल यस्मै अल कामयन्ते ननु ॥ ६० ॥ प्रियजन-अप्राप्तभोगा बाल्ये गृहीतश्रामण्या ।

---

56 B जोयण   57 A वल, C अचिंतिय   60 B करिंति   61 B सामन्ना

सुलभो विमाण वासो एग च्छत्ता य मेइणी सुलभा।
लोगम्मि नवरि दुलहा पाया जिण वद्धमाणस्स ॥ ६२ ॥

उच्छू सहाव महुरो निंबो कडुओ हुयासणो डहणो।
सुयणस्स दुज्जणस्स य पयइ-विसेसो सहावेण ॥ ६३ ॥

जं उप्पलस्स पत्तेण छिज्जए किं व सत्थ-मग्गेणं।
महुरम्मि भाणियव्वे किं ते कडुएण भणिएण ॥ ६४ ॥

महुर-वयणेहिँ आसासिएल्लया जे गया परविएसं।
ते ताइँ संभरंता अन्नत्थ रइं न बंधंति ॥ ६५ ॥

कडुय-वयणेहिँ निब्भच्छियल्लया छिन्न-पेम संबंधा।
ते ताइँ संभरता तत्तो य परे ण वचंति ॥ ६६ ॥

धन्नाण हियं च मियं च गाहयं देस-काल-भणियं च।
न य परलोय विरुद्धं गुण-पत्तट्ठं भणइ जीहा ॥ ६७ ॥

एसा सत्ति-पहारे य कस-पहारे य वल-पहारे य।
उच्छहइ दवावेउं दुविणीया अत्तणो जीहा ॥ ६८ ॥

अदृष्टप्रियवियोगा जीवन्ति मुनय सुख लोके ॥ ६१ ॥ सुलभ विमानवास एकच्छत्रा च मेदिनी सुलभा। लोके केवल दुर्लभौ पादौ जिनवर्धमानस्य ॥ ६२ ॥ इक्षु स्वभावमधुर निम्ब कटुक हुताशन दहन। सुजनस्य दुर्जनस्य च प्रकृतिविशेषौ स्वभावेन ॥ ६३ ॥ यद् उत्पलस्य पत्रेण छिद्यते किं वा शस्त्रमार्गेण। मधुरे भणितव्ये कि तव कटुकेन भणितेन ॥ ६४ ॥ मधुरवचनै आश्वासिता ये गता परविदेशम्। ते तानि सस्मरन्त अन्यत्र रतिं न बध्नन्ति ॥ ६५ ॥ कटुकवचनै निर्भर्त्सिता छिन्नप्रेमसम्बन्धा। ते तानि सस्मरन्त तत च पर न व्रजन्ति ॥ ६६ ॥ धन्याना हित च मित च ग्राहक देशकालभणित च। न च परलोकविरुद्ध गुणप्राप्तार्थं भणति जिह्वा ॥ ६७ ॥ एषा शक्तिप्रहारान् च कशाप्रहारान् च बलप्रहारान च। उत्सहते दापयितु दुर्विनीता आत्मनो

---

64 A °त्ताण C भाणिअव्वे

जो दुज्जणेण मेत्ती करेइ सुयणो त्ति नाम कलिऊण।
सुविणय-लद्धो व निही पच्छा इच्छं न पूरेइ ॥ ६९ ॥

दुज्जण-संसग्गीए आवाए उच्छु-खंड-महुराए।
विसमिस अणाय-गीयं पच्छा होई अपत्थाओ ॥ ७० ॥

जइ कंचणं गिरीओ जायइ [मोत्तिय] च हत्थीओ।
विसओ य कुलीणाओ को दोसो आयरो चेव ॥ ७१ ॥

पडिवयण-समत्थेणं सहियव्वं दुज्जणस्स हियएण।
न य पट्ठिम्मि निलीणो वसहस्स सिरिं हरइ काओ ॥ ७२ ॥

एक्को खमाएँ दोसो सव्वालंकार-भूसिय-गुणाए।
असमत्थो त्ति गणिज्जइ जं पुरिसो दुज्जण-जणेण ॥ ७३ ॥

तिसु जे अदिट्ठ-पुव्वा राय-कुले गुरु-कुले य वेसासु।
विण्णाण-माण-लडहत्तणाण ते बाहिरा होंति ॥ ७४ ॥

नाऊण य विण्णाणं काऊण य समर-साहसं कम्मं।
लंघेऊण य मेरुं पुण्णेहिँ विणा सुहं कत्तो ॥ ७५ ॥

जिह्वा ॥ ६८ ॥ य दुर्जनेन मत्री करोति सुजन इति नाम कलयित्वा। स्वप्नलब्ध इव निधि पश्चात् इच्छा न पूरयति ॥ ६९ ॥ दुर्जनससर्गेण आपाते इक्षुखण्डमधुरेण। निशमिर (विसमिस) अज्ञातगीत पश्चाद् भवति अपथ्य ॥ ७० ॥ यदि काञ्चन गिरत जायते मौक्तिक च हस्तित। विनयश्च कुलीनात् को दोषो आदर चैव ॥ ७१ ॥ प्रतिवचनसमर्थेन सहितव्य दुर्जनस्य हृदयेन। न च पृष्ठे निलीन वृषभस्य श्रिय हरति काक ॥ ७२ ॥ एक क्षमाया दोष सर्वालङ्कारभूषितगुणाया। असमर्थ इति गण्यते यद् पुरुष दुर्जनजनेन ॥ ७३ ॥ त्रिषु ये अदृष्टपूर्वा राजकुले गुरुकुले च वेश्यासु। विज्ञान–मान–विदग्धताभ्य ते बाह्या भवन्ति ॥ ७४ ॥ ज्ञात्वा च विज्ञान कृत्वा च समरसाहस कर्म। लङ्घयित्वा च मेरु पुण्य विना सुख कुत ॥ ७५ ॥ काले

---

69 A मित्ती B सुवण्ण C य निहिं D इच्छि 70 C अणाइ, D अपच्छाओ 71 B जायए मा वि ए च 72 B सिहियव्व 74 D ते बाहिरा हुंति

काले उवणिज्जंती थेवा वि महोसही जियावेइ ।
अमय-रस-मीसिएण वि मयस्स किं लावय-रसेण ॥ ७६ ॥

न्हायस्स य धोवत्ती जिमियस्स य जं च तं च तंबोलं ।
अवसर-पढिया गाहा तिन्नि वि मग्गं विसेसंति ॥ ७७ ॥

नीयं च लद्ध-पसरं सिप्पि-पउत्तं च अत्थ-संजुत्तं ।
महिलायत्तं च घरं तिन्नि वि खलं विसेसंति ॥ ७८ ॥

थक्के भणियं सोहइ थक्के भणियं सुहावहं होइ ।
अत्थक्के पुण भणियं कयं पि कज्जं विणासेइ ॥ ७९ ॥

किं तं मेह पलायह जं सरणं नत्थि तिहुयणे सयले ।
मोत्तुं जिणिंद-वयणं सेसं सव्वं कलयलेइ ॥ ८० ॥

सुयणो सरल-सहावो मइलिज्जंतो वि दुज्जण-जणेण ।
छारेण दप्पणो व्विय अहिययरं निम्मलो होइ ॥ ८१ ॥

सुयणस्स दुज्जणारूसियस्स कडुयाइं भणमाणस्स ।
कमल-मउले व्व भमरो बाहिर-हिंडी भमइ रोसो ॥ ८२ ॥

उपनीयमाना स्तोकापि महौषधिः जीवयति। अमृतरसमिश्रितेनापि मृतस्य किं लावकरसेन ॥ ७६ ॥ स्नातस्य च विलेपनं भुक्तस्य च यच्च तच्च ताम्बूलम्। अवसरपठिता गाथा तिस्रोऽपि स्वर्गं विशेषयन्ति ॥ ७७ ॥ नीचं च लब्धप्रसरं शिल्पिप्रयुक्तं च अर्थसंयुक्तम्। महिलायत्तं च गृहं त्रीणि अपि खलु विशेषयन्ति ॥ ७८ ॥ स्थाने भणितं शोभते स्थाने भणितं सुखावहं भवति। अस्थाने पुनर्भणितं कृतमपि कार्यं विनाशयति॥ ७९ ॥ किं तत् मेघ प्रलपसे यत् शरणं नास्ति त्रिभुवने सकले। मुक्त्वा जिनेन्द्रवचनं शेषं सर्वं कलकलं इति ॥ ८० ॥ सुजनः सरलस्वभावः मलिनीक्रियमाणः अपि दुर्जनजनेन। क्षारेण दर्पण इव अधिकतरं निर्मलः भवति ॥ ८१ ॥ सुजनस्य दुर्जनारुष्टस्य कटुकानि भणतः। कमलमुकुले इव भ्रमरः बाह्यहिण्डी भ्रमति रोषः ॥ ८२ ॥ यथा यथा अनुरज्यते

---

77 A धोवत्ती 78 A सिप्पिपउत्त 81 B मइलिज्जतो C विय 82 C मउले

जह जह अणुयत्तिज्जइ तह तह नीयत्तणस्स दोसेण ।
यट्टा-धूली व खलो चडइ सिरे नत्थि संदेहो ॥ ८३ ॥

जेण विणा नवि भज्जइ अणुणिज्जइ सो कयावराहो वि ।
पत्ते य नगर-दाहे भण कस्स न वल्लहो अग्गी ॥ ८४ ॥

तं जंपंति सुपुरिसा तं चिय पमुहे करेंति पडिवत्ती ।
रयणायरो व्व वेलं कालेण वि जं न लंघेइ ॥ ८५ ॥

पर-तत्ति-तग्गय-मणो दुस्सीलो अलिय-जंपओ चवलो ।
जत्थ न दीसइ लोओ वणं पि तं चेव रमणीयं ॥ ८६ ॥

जो जस्स निय-सहावो सज्जण-संगे वि सो तहा चेव ।
वाणो धम्मे वि ठिओ गुण-गहिओ तह वि मारेइ ॥ ८७ ॥

खल-संगे परिहरिए पेच्छह तिल्लेण जं फलं पत्तं ।
मयणाहि-सुरभि-गंधं पहु-सीसं पावियं जेण ॥ ८८ ॥

जेहिं चिय उब्भविया जाण पसाएण वड्ढिय-पयावा ।
समरा डहंति विंझं खलाण संगो चिय विणासो ॥ ८९ ॥

तथा तथा नीचत्वस्य दोषेण । रथ्याधूलिरिव खल आरोहति शिरसि नास्ति संदेह ॥ ८३ ॥ येन विना नैव भुज्यते अनुनीयते स कृतापराध अपि । प्राप्ते च नगरदाहे भण कस्य न वल्लभ अग्नि ॥ ८४ ॥ तद् जल्पन्ति सुपुरुषा तामेव प्रमुखे कुर्वन्ति प्रतिपत्तिम् । रत्नाकर इव वेला कालेनापि या न लङ्घयति ॥ ८५ ॥ परतापतद्गतमन दु शील अलीकजल्पक चपल । यत्र न दृश्यते लोक वनमपि तदेव रमणीयम् ॥ ८६ ॥ य यस्य निजस्वभाव सज्जनसगे अपि स तथा एव । बाण धर्मे (धामनि) अपि स्थित गुणगृहीत तथापि मारयति ॥ ८७ ॥ खलसगे परिहृते पश्यत तैलेन यत्फल प्राप्तम् । मृगनाभिसुरभिगन्ध प्रभुशीर्षं प्रापित येन ॥ ८८ ॥ ये एव उद्भाविता येषा प्रसादेन वर्धितप्रतापा । शबरा दहन्ति विन्ध्यं खलाना सग एव विनाश ॥ ८९ ॥

---

84 A लज्जइ 85 B करिंति 89 B वड्ढिय-, D चिय

सुयणाण नेउराण य सुव्वंतो सुइमणोहरो सद्दो ।
सो चेव कण्ण-कडओ नियलाणं दड्ढ-पिसुणाणं ॥ ९० ॥

नागेहिँ वणं कागेहिँ उववणं राउलं पिसुणएहिँ ।
रुद्धं मयरेहिँ जलं हयविहि सुयणो कहिँ जाउ ॥ ९१ ॥

तं नत्थि नरिंद-घरं सयले महिमंडले भमंताणं ।
जत्थ अकारण-कुवियां दो तिण्णि खला न दीसंति ॥ ९२ ॥

अच्चंत-निम्मलाण वि मोल्ल-महग्घाण सार-गरुयाणं ।
मणियारो व्व खलयणो रयणाण वि कुणइ छिड्डाइं ॥ ९३ ॥

जासिं चेय नईणं वम्महा घुंटंति पाणियं तिसिया ।
तासिं चेय नईणं सिंगेहिं तडी विणासेंति ॥ ९४ ॥

सरिसे माणुस-जम्मे डहइ खलो सज्जणो सुहावेइ ।
लोहं चिय संनाहो रक्खइ जीयं असी हरइ ॥ ९५ ॥

जोन्हा-जलेण चंदो धुवइ कलंकं दिसावहु-मुहाण ।
न य धुवइ निय-कलंकं सव्वो मुज्झइ सकज्जेसु ॥ ९६ ॥

सुजनानां नूपुराणां च श्रूयमाण श्रुतिमनोहर शब्द । स एव कर्णकटुक निगडानां दग्धपिशुनानाम् ॥ ९० ॥ नागै वन काकै उपवन राजकुलं पिशुनकै । रुद्ध मकरै जल हतविधे सुजन कुत्र यातु ॥ ९१ ॥ तत् नास्ति नरेन्द्रगृह सकले महीमण्डले भ्रमताम । यत्र अकारणकुपिता द्वित्रा खला न दृश्यन्ते ॥ ९२ ॥ अत्यन्तनिर्मलानाम अपि मूल्यमहार्घाणां सारगुरुकाणाम् । मणिकार इव खलजन. रत्नानाम् अपि करोति छिद्राणि ॥ ९३ ॥ यासां चैव नदीनां वृषभा पिबन्ति पानीय तृषिता । तासां चैव नदीनां शृङ्गै तटी· विनाशयन्ति ॥ ९४ ॥ सदृशे मानुषजन्मनि दहति खल सज्जन सुखयति । लोहमेव सनाह रक्षति जीवम असि हरति ॥ ९५ ॥ ज्योत्स्नाजलेन चन्द्र धावति कलङ्क दिशावधूमुखानाम् । न च धावति निजकलङ्कं सर्व मुह्यति स्वकार्येषु ॥ ९६ ॥ य यस्य वर्तते हृदये स त

---

90 C कत्र 91 D जाओ 93 B छिड्डाइ 94 D विणासिंति 95 D रक्खइ 96 A जुहा

जो जस्स वट्टइ हियए सो तं ठावेइ सुंदर-सहावं ।
वग्घी-छावं जणणी भद्दं सोमं च मन्नेइ ॥ ९७ ॥

रत्तो दुट्ठो मूढो पुव्विं वुग्गाहिओ य चत्तारि ।
उवएसस्स अणरिहा अरिहो पुण होइ मज्झत्थो ॥ ९८ ॥

सव्वो परस्स पेच्छइ वालग्गाओ तणूणि छिड्डाणि ।
नियय-कयाइँ न पेच्छइ हिमगिरी-सिहरप्पमाणाइं ॥ ९९ ॥

रत्ता पेच्छंति गुणा दोसा पेच्छंति जे विरज्जंति ।
मज्झत्था पुण पुरिसा दोसा वि गुणा वि पेच्छंति ॥ १०० ॥

करिणो करि-संघट्टे पत्थर-नियरे सुवण्ण-रेह व्व ।
निव्वडइ वसण-कसवट्टयम्मि सारो कुलीणाणं ॥ १०१ ॥

सब्भाव-नेह-भरिए रत्ते रच्चिज्जइ त्ति जुत्तमिणं ।
अणहियए पुण हिययं जं दिज्जइ तं जणो हसइ ॥ १०२ ॥

हीरंति जे गुणेहिं ववगय-नेहा वि जे न नज्जंति ।
रुण्णं पि जेसु अग्घइ ते पुत्त कलिम्मि अत्थमिया ॥ १०३ ॥

स्थापयति सुन्दरस्वभावम् । व्याघ्रीशावं जननी भद्रं सौम्यं च मन्यते ॥ ९७ ॥ रक्तः दुष्टः मूढः पूर्वं कुग्राहितः च चत्वारः । उपदेशस्य अनर्हाः अर्हः पुनः भवति माध्यस्थः ॥ ९८ ॥ सर्वः परस्य प्रेक्षते बालाग्रात् तनूनि छिद्राणि । निजकृतानि न प्रेक्षते हिमगिरिशिखरप्रमाणानि ॥ ९९ ॥ रक्ताः प्रेक्षन्ते गुणान् दोषान् प्रेक्षन्ते ये विरक्ताः । माध्यस्थाः पुनः पुरुषाः दोषान् अपि गुणान् अपि प्रेक्षन्ते ॥ १०० ॥ करिणः करिसंघट्टे प्रस्तरनिकरे सुवर्णरेखा इव । स्फुटीभवति व्यसनकषपट्टे सारः कुलीनानाम् ॥ १०१ ॥ सद्भावस्नेहभरिते रक्ते रज्यते इति युक्तमिदम् । अहृदये पुनर्हृदयं यद्दीयते तद् जनः हसति ॥ १०२ ॥ ह्रियन्ते ये गुणैः व्यपगतस्नेहाः अपि ये न ज्ञायन्ते । रुदितमपि येषु शोभते ते पुत्र कलौ अस्तमिताः ॥ १०३ ॥

---

100 A पिच्छंति 102 B रच्चिज्जइ

विसम-सहावम्मि जणे न याणिमो कह गुणा विढप्पंति ।
हिम-सीयले वि किरणे नेच्छइ नलिणी मियंकस्स ॥१०४॥

सोहिय-संववहारो सब्भावो गरुयया खमा तुच्छा ।
विहडंति बंधवाण य कलिकाल-पयाव-दोसेण ॥१०५॥

कण्हस्स कालिओ फण-मणिम्मि सिट्ठो जणस्स कसिणो सो ।
देहुप्पन्ना वि विसं चयंति देवे पराहुत्ते ॥१०६॥

को व न दुक्खं पत्तो सुहं व भण कस्स सासयं अत्थि ।
कस्स निरंतर-पणओ सोहग्गं कस्स अक्खलियं ॥१०७॥

सव्वो पुव्व-कयाणं कम्माणं पावए फल-विवागं ।
अवराहेसु गुणेसु य निमित्त-मेत्तं परो होइ ॥१०८॥

नउ वि करतह सुपुरिसह जइ दइवह न सुहाइ ।
का वि अवत्थ स संपडइ जा चिंतणह न जाइ ॥१०९॥

अन्नह परिचिंतिज्जइ सहरिस-कंडुज्जुएण हियएण ।
परिणमइ अन्नह च्चिय कज्जारंभो विहिवसेण ॥११०॥

विषमस्वभावे जने न जानीम कथ गुणा अर्ज्यन्ते । हिमशीतलान् अपि किरणान् नेच्छति नलिनी मृगाङ्कस्य ॥ १०४ ॥ शोधि (भि) तसंव्यवहार सद्भाव गुरुकता क्षमा तुच्छा । विघटयन्ति बान्धवाना च कलिकालप्रतापदोषेण ॥ १०५ ॥ कृष्णस्य कालिय फणामणौ शासित जनस्य कृष्ण स । देहोपन्ना अपि विषं त्यजन्ति दैवे पराङ्मुखे ॥ १०६ ॥ को वा न दुःख प्राप्त सुख वा भण कस्य शाश्वतम् अस्ति । कस्य निरन्तरप्रणय सौभाग्य कस्य अस्खलितम् ॥ १०७ ॥ सर्वं पूर्वकृताना कर्मणा प्राप्नोति फलविपाकम् । अपराधेषु गुणेषु च निमित्तमात्र पर भवति ॥ १०८ ॥ नयमपि कुर्वत सुपुरुषस्य यदि दैवस्य न सुभाति । कापि अवस्था सा सपद्यते या चिन्तयितु न याति ॥ १०९ ॥ अन्यथा परिचिन्त्यते सहर्षकण्डूयुतेन हृदयेन । परिणमति अन्यथा च कार्यारम्भ विधिवशेन ॥ ११० ॥

105 D पयाव 106 B मणमि, कसिणोमे 110 B कंडुजुएण

विहिणा वि नडिज्जंतो मच्चो चिय भणइ अट्ठमो चंदो ।
चंदस्स राहु-गहणे तइया को अट्ठमो आसि ॥ १११ ॥

विउलु नहयलु रहवरारुढु, दुप्पेच्छा तसु किरण,
अत्थ-सिहरु दुग्गमु सुणिज्जइ ।
विहि-विहियं थू परिणमइ, तेण सूरु राहिँ गिलिज्जइ ॥ ११२ ॥

भुवणप्फालु वि धणु समइ, वब्बुल हेट्ठि ट्ठिओ
ओहु पेक्खु न किं गिलंतउं ।
देवाह वि एह दस विहि करतु किं किं पिलिज्जइ ॥ ११३ ॥

धन्नु सुवण्णउँ तिहुयणहु दिन्नउ होइ हरेण ।
तस्स वि थू विहि-विहिउ धणु संकरु नग्गउ तेण ॥ ११४ ॥

जो तइलुकह नाह किर संपइ फेडइ देइ ।
तह वि जराअउ हरह धणु गलि हड्डइं परिहेइ ॥ ११५ ॥

अन्नें भणंति जणद्दणह हरह तिइज्जउ भाउ ।
तस्स वि दइविं निम्मियउ सय णिउ कालउ काउ ॥ ११६ ॥

विधिनापि नाट्यमान मर्त्य एव भणति अष्टम चन्द्र । चन्द्रस्य राहुग्रहण तदा क अष्टम आसीत् ॥ १११ ॥ विपुल नभस्तल रथवरारूढ दुष्प्रेक्ष्या तस्य किरणा अस्तशिखर दुर्गम श्रूयते। विधिविहित धिक् परिणमति तेन सूर्य राहुणा गिल्यते ॥ ११२ ॥ भुवनोत्फाल्य अपि धनु शाम्यति (भुवनपाल अपि धन समेति) बब्बुलस्य अध स्थित अहो पश्य न किं गिलति । देवानाम् अपि एता दशा विधि कुर्वन् किं किं पीडयति ॥ ११३ ॥ धान्य सुवर्णं त्रिभुवनस्य दत्त भवति हरेण । तस्यापि धिक् विधिविहित धन शंकर नग्न तेन ॥ ११४ ॥ यत् त्रैलोक्यस्य नाथ किल सम्पद स्फेटयति यच्छति । तथापि जरायत हरस्य धन गले अस्थीनि परिधत्ते ॥ ११५ ॥ अन्ये भणन्ति जनार्दन हरस्य तृतीय भाग । तस्यापि दैवेन निर्मित सदा निज कृष्ण काय ॥ ११६ ॥ विधिविहितम्

---

112 B किरिण, D थू 113 A°प्फालु B बप्पूल C पेक्खु 114 C थू D चण
115 C जरअउ 116 A अन्नि, C दइवीं

विहि-विहियं चिय लब्भइ अमयं देवाण महुमहे लच्छी ।
रयणायरे वि महिए हरस्स भाए विसं जायं ॥ ११७ ॥

पुत्तय विहिवसि विनडियइ को तिणयणि साहारु ।
जिं हर-वसहु वि तिण चरइ वासुगिए वणाहारु ॥ ११८ ॥

जइ वि तिणयणु एकु पुहइहिँ वंदिज्जइ सुर-गणिहिं ।
तो वि तासु वद किह नमिज्जइ ।
सरणागउ जासु सिरसिरहु लेवि राहिं गिलिज्जइ ॥ ११९ ॥

मज्झे जडाण निवसंतयस्स कत्तो गुणाण वित्थारो ।
हर-ससिणो तं च हुयं सा वि कला जं न से झीणा ॥ १२० ॥

थेवेहि वि होइ गुणेहिँ गारवं निग्गुणाण मज्झम्मि ।
भण्णंति जेण मणुया सरेहिँ कूया वि कूय-सरा ॥ १२१ ॥

जह मूसगस्स एगेणं विहिणा दो वि वावडा हत्था ।
तह य मुणिय-कल्लाणा थेवेण वि उत्तुणा होंति ॥ १२२ ॥

एव लभ्यते अमृत देवाना मधुमथे लक्ष्मी । रत्नाकरे अपि मथिते हरस्य भागे विष जातम् ॥ ११७ ॥ पुत्रक निधिवशेन विनटिते क त्रिनयने स आधार । यत् हरवृषभ अपि तृण चरति वासुकेश्च वनम आधार (वाताहार) ॥ ११८ ॥ यद्यपि त्रिनयन एक पृथिव्या वन्द्यते सुरगण, तदपि तस्य हे मूर्ख कथ नम्यते । शरणागत यस्य शीर्षस्थ गृहीत्वा राहुणा गिल्यते ॥ ११९ ॥ मध्ये जडाना (जडाना) निवसत कुत गुणाना विस्तार । हरशशिन तत् च भूत सापि कला यत् न तस्य क्षीणा ॥ १२० ॥ स्तोकै अपि भवति गुण गौरव निर्गुणाना मध्ये । भणन्ति येन मनुजा सरोभि कूपा अपि कूपसरा ॥ १२१ ॥ यथा मूषकस्य एकेन विधिना द्वावपि व्यापृतौ हस्तौ । तथा आणितकल्याणा. स्तोकेन अपि दृप्ता भवन्ति ॥ १२२ ॥ गुणवता जानीत भवन्ति गुणा प्रकटा महार्घा ।

---

117 C महिये 118 D चारए 119 A पुहइहि, C वद D सिरसिरहु 120 C हरि, तं वहुयं
122 D विउत्तणा

गुणवंतयाण जाणइ होंति गुणा पायडा महग्घाया ।
मणि रयणं चिय गोट्ठे गोरा तक्केण मग्गंति ॥ १२३ ॥

अभणंताण वि नज्जइ विण्णाणं सुपुरिसाण चरिएहिं ।
किं बोल्लंति मणीओ जाओ सहस्सेहिं घेप्पंति ॥ १२४ ॥

अट्टत्तणाई बालया होंति जहिच्छाए निग्गुणाणं पि ।
सज्जण-सलाहणिज्जा सोक्खेहिं गुणा विढप्पंति ॥ १२५ ॥

पुव्व-कय-असुह कम्मो पुरिसो असुहस्स उव्वियंतो वि ।
निवडइ असुहक्खलिओ कलि-कलह-किलेस-जालम्मि ॥ १२६ ॥

जाणइ सुयंधयारे वि वच्छओ मायर गवेसंतो ।
दइयं च मुणइ हिययं वेसं जाणंति नयणाइँ ॥ १२७ ॥

जस्स न वण्णेइ जणो सज्जण-गोट्ठीसु गुण-सहस्साइं ।
किं तस्स जणणि-जोव्वण-विउडण-मेत्तेण जम्मेणं ॥ १२८ ॥

मा दोसु चिय गेण्हह विरले य गुणे पसंसह जणस्स ।
अक्खयपउरो वि उयही भण्णइ रयणायरो लोए ॥ १२९ ॥

मणिरत्नम् एव गोष्ठे गोपा तर्केण याचन्ते ॥ १२३ ॥ अभणताम् अपि ज्ञायते विज्ञानं सुपुरुषाणां चरितैः । किं भणन्ति मणयः ये सहस्रैः गृह्यन्ते ॥ १२४ ॥ अष्टत्वेन बालका भवन्ति यथेच्छया निर्गुणानाम् अपि । सज्जनश्लाघनीयाः सुखैः गुणाः अर्ज्यन्ते ॥ १२५ ॥ पूर्वकृतअशुभकर्मा पुरुषः अशुभस्य उद्वेजयन् अपि । निपतति अशुभस्खलितः कलिकलहक्लेशजाले ॥ १२६ ॥ जानाति निबिडान्धकारे अपि वत्सः मातरं गवेषयन् । दयितं च जानाति हृदयं वेषं जानीतः नयने ॥ १२७ ॥ यस्य न वर्णयति जनः सज्जन-गोष्ठीषु गुणसहस्राणि । किं तस्य जननीयौवनविनाशमात्रेण जन्मना ॥ १२८ ॥ मा दोषमेव गृह्णीत विरलान् च गुणान् प्रशंसत जनस्य । अक्षयप्रचुरः अपि उदधिः भण्यते रत्नाकरः लोके ॥ १२९ ॥ सर्वः गुणेषु रज्यति गुणरहितं कः जनः समाश्रयति ।

123 B हुंति, C गुट्ठे, D मग्गासि 125 A हुंति, D मुक्खेहि 126 C खलिओ
128 B गुट्ठीसु, अगण°, C जोयण 129 A गिन्हह

सव्वो गुणेसु रज्जइ गुण-रहियं को जणं समल्लियइ ।
कुसुमं पि गंध-रहियं पत्तिय भमरा न सेवंति ॥ १३० ॥

गुण-जाल-बद्ध-मूले सच्च फले नेय पल्लव सणाहे ।
नेह-मइयम्मि सुयणे मित्त-दुमे को न वीसमइ ॥ १३१ ॥

सब्भावियं-सिणेहं समदुक्ख-सहेज्जयं सुसीलं च ।
दूरालोय-विहसियं को मित्त-सुहं न संभरइ ॥ १३२ ॥

गुज्झस्स संनिहाणं सुहस्स दुक्खस्स कहण-वीसमणं ।
एक्कं पि जस्स मित्तं नत्थि हु किं तस्स जीएणं ॥ १३३ ॥

तं मित्तं कायव्वं जं मित्तं वसण-देसयालम्मि ।
आलिहिय-भित्ति-वाउल्लयं व न परम्मुहं ठाइ ॥ १३४ ॥

बद्ध-सिणेहो अइयार-वल्लहो अप्प-कज्ज-मइ-कुसलो ।
वज्जसु कओ वि मित्तो एयावत्थो तुमं सुयणु ॥ १३५ ॥

मज्झत्थेण वि ससिणा चक्काण न तीरए पियं काउं ।
विहडण-संघडणं चिय पुणो वि मित्तो चिय करेइ ॥ १३६ ॥

कुसुमम् अपि गन्धरहित प्रतीहि भ्रमरा न सेवन्ते ॥ १३० ॥ गुणजालबद्धमूले सत्यफले नीतिपल्लवसनाथे । स्नेहमतिके सुजने मित्रद्रुमे क न विश्राम्यति ॥१३१॥ सद्भावितस्नेह समदु खसाहाय्य सुशील च । दूरालोकविहसित क मित्रसुख न सस्मरति ॥ १३२ ॥ गुह्यस्य सनिधान सुखस्य दु खस्य कथनविश्रमणम् । एकमपि यस्य मित्र नास्ति खलु किं तस्य जीवितेन ॥१३३॥ तन्मित्र कर्तव्य यन्मित्र व्यसनदेशकालेषु । आलिखितभित्तिपुत्तलिका इव न पराङ्मुख तिष्ठति ॥ १३४ ॥ बद्धस्नेहम् अविचारवल्लभम् आत्मकार्यमतिकुशलम् । वर्जय कृतमपि मित्र एतदवस्थ त्व सुतनु ॥ १३५ ॥ मध्यस्थेनापि शशिना चक्रवाकाना न शक्यते प्रिय कर्तुम् । विघटनसघटने एव पुनरपि मित्र एव करोति ॥ १३६ ॥ यथा सरसान्

---

134 D च FOR व पर मुहं 136 B पिउं C संघडणचिय D मेत्तो चिय

जह सरसे तह सुक्के वि पायवे वहइ अणुदिणं विंझो ।
उच्छंग-वड्ढियं निग्गुणं पि गरुया न सिढिलंति ॥ १३७ ॥

उत्तम-जण-संसग्गी कायव्वा जइ वि निप्फला होइ ।
मेरुस्स कडय-लग्गं तणं पि तं कंचणं होइ ॥ १३८ ॥

एह न चिंत महादुमह जिव महु मूलु पलीणु ।
निसि अंधारी बप्पुडा सउणा कत्थ निलीणा ॥ १३९ ॥

जोन्हा जलेण भुवणंतराइँ दे भरसु पुण्णिमाइंद ।
को जाणइ अथिरा के चिर च तुह एरिसा रिद्धी ॥ १४० ॥

दिज्जइ धणु मग्गंताहँ पत्त-परिक्खह काइ ।
किं वरिसंतउ अक्कहरु जोवइ समविसमाइं ॥ १४१ ॥

बलि-बंधण पेक्खेवि नरु पत्त परिक्ख करेहु ।
ओहु भट्टउ न उच्छुडइ जो निस्सीलह देइ ॥ १४२ ॥

देज्जसु मा संकेज्जसु एसा सुमहग्घ-रयण-निम्मविया ।
पुत्त सिरी मयहर थाल व्व य वारेण संकमइ ॥ १४३ ॥

तथा शुष्कान् अपि पादपान् वहति अनुदिन विन्ध्य । उत्सङ्गवर्धित निर्गुणमपि गुरुका न शिथिलयन्ति ॥ १३७ ॥ उत्तमजनसंसर्गः कर्तव्य यद्यपि निष्फल भवति । मेरो कटकलग्न तृणमपि तत्काञ्चन भवति ॥ १३८ ॥ एषा न चिन्ता महाद्रुमाणा यथा मम मूलानि त्रुटितानि । निशान्धकारे वराका शकुना कुत्र निलीना ॥ १३९ ॥ ज्योत्स्नाजलेन भुवनान्तराणि ह भर पूर्णिमाचन्द्र । क जानाति अस्थिरा वियच्चिर च तव इदृशी ऋद्धि ॥ १४० ॥ दीयते धन मार्गयता पात्रपरीक्षया किम् । किं वर्षन् अर्कधर पश्यति सम विषमानि ॥१४१॥ बलिबन्धन प्रेक्ष्य नर पात्रपरीक्षा कुरु । उताहो भ्रष्ट न उद्गच्छति य निःशीलस्य ददाति ॥१४२॥ देहि मा शङ्कस्व एषा सुमहार्घ्यरत्ननिर्मापिता । पुत्र श्री मृतहर (महत्तर) स्थालम् इव च क्रमेण सङ्क्रामति ॥ १४३ ॥

---

137 A सरिसे C वड्ढिय 139 C बप्पुडा 140 A जुण्हा B पुन्निमा° 141 C असइरु
142 C भट्टउ 143 C थालव्व वारेण

अणवरयं चिय देंतो कोइ नरो होइ विउल रिद्धिल्लो ।
निच्चं चिय संचंतो कोइ सया दुग्गमो होइ ॥ १४४ ॥

रायग्गि चोर हरिए लक्ख सहस्से कहेइ परनट्ठे ।
अब्भत्थिओ उ जम्हा दालिद्द दाण गहणं च ॥ १४५ ॥

थेवा वि सा गणिज्जइ रिद्धी जा सयल-लोय-सामन्ना ।
पिज्जइ वावीए जलं न उण समुद्दस्य थेवं पि ॥ १४६ ॥

तं तेत्तियं जलं सायरस्स सो च्चेव परम वित्थारो ।
एकं पि पलं तं नत्थि जं पिवासा निवारेइ ॥ १४७ ॥

ना खज्जइ ना पिज्जइ ना दिज्जइ विहलाहं ।
धत्तूराहलु जारिसि संपइ होइ खलाहं ॥ १४८ ॥

गइयाण कर-परपरा परियत्तण खेय वसण-परिसंता ।
अत्था किवण-घरत्था सत्थावत्था सुवंति व्व ॥ १४९ ॥

सव्वायरेण तइया थुक्थुक्कियं रक्खिया पयत्तेण ।
किविणाणं जा रिद्धी परसानत्था कुमारि व्व ॥ १५० ॥

अनवरत एव ददान को ऽपि नर भवति विपुलऋद्धिमान् । नित्यमेव संचिन्वन् को ऽपि सदा दुर्गम भवति ॥ १४४ ॥ राजाग्निचोरहृते लक्षसहस्राणि कथयति परनाशिते । अभ्यर्थित तु यस्मात दारिद्य दानगहन च ॥ १४५ ॥ स्तोकापि सा गण्यते ऋद्धि या सकललोकसामान्या । पीयते वाप्या जल न पुन समुद्रस्य स्तोकमपि ॥ १४६ ॥ तत् तावन्मात्र जल सागरस्य स एव परमविस्तार । एकमपि पल तन्नास्ति यद् पिपासा निवारयति ॥ १४७ ॥ न खाद्यते न पीयते न दीयते विह्वलानाम् । धत्तूरफलसदृशी सपद् भवति खलानाम् ॥ १४८ ॥ ज्ञानिनां कर-परपरापरिवर्तनखेदव्यसनपरिश्रान्ता । अर्था कृपणगृहस्था स्वस्थावस्था स्वपन्ति इव ॥ १४९ ॥ सर्वादरेण तदा थूत्कृत्तरक्षिता प्रयत्नेन । कृपणानां या ऋद्धि परस्यार्थस्था कुमारीव ॥ १५० ॥ अपहृता आस्ते थूत्कृत्ता सपद् कृपणगृहेषु ।

---

144 A दिंतो 148 C जारिसि

ओहय अच्छइ थुरथुरिय संपय किंगिण-घरेहिं ।
थेरेणेय विराहीय भुंजेसी अवरेहिं ॥ १५१ ॥

सीसं पलिय-पलित्तं ठाणंतर वियलिया मुहे दंता ।
कंपंति दो वि हत्था तह वि मणं जोव्वणं वहइ ॥ १५२ ॥

दूरोणामिय भमुहा पए पए किं विसेस-पुच्छंता ।
नट्ठं च जोव्वणं महियलम्मि थेरा गवेसंति ॥ १५३ ॥

परिहणु पर करेहिं परिहिज्जइ
दियहि दियहि अगं परिझिज्जइ ।
भूमिहि कर ठ्ठावेवि उठिज्जइ
तह वि धम्मु अणुदिणु नवि किज्जइ ॥ १५४ ॥

सिरि एकेक्क पलियउं पइट्ठं अग्गीवाणु ।
नीसरु जोव्वण-पाहुणा जर खंडेसी माणु ॥ १५५ ॥

भवियाण तं महायस संसार-समुद्द निच पडियाणं ।
निज्जामओ सि सामिय दुग्गय-सलिले निबुड्डाणं ॥ १५६ ॥

एयं गाहाकोसं जो पढइ वियड्ढ-विरइयं लोए ।
सो पावि विउलरिद्धी जणम्मि सोहग्गयं लहइ ॥ १५७ ॥

स्थविरेणव व्यूढा भोक्ष्यते अपरैः ॥ १५१ ॥ शीर्षं पलितप्रदीप्तं स्थानान्तरविगलिता मुखे दन्ताः । कम्पेते द्वावपि हस्तौ तथापि मनो यौवनं वहति ॥ १५२ ॥ दूरोन्नामितभ्रूकुट्यः पदे पदे 'किंविशेष' पृच्छन्तः । नष्टं च यौवनं महीतले स्थविरा गवेषयन्ति ॥ १५३ ॥ परिधानं परकरैः परिधीयते दिवसे दिवसे अङ्गं परिक्षीयते । भूमौ करौ स्थापयित्वा उत्थाप्यते तथापि धर्मं अनुदिनं नैव क्रियते ॥ १५४ ॥ शिरसि एककं पलितं प्रविष्टं अग्निबाणं । निःसर हे यौवनप्राघूर्णक जरा खण्डयिष्यति मानम् ॥ १५५ ॥ भव्यानां त्वं महायशः संसारसमुद्रनित्यपतितानाम् । नियामकः असि स्वामिन् दुर्गतसलिले निमग्नानाम् ॥ १५६ ॥ एतं गाथाकोशं यः पठति विदग्धविरचितं लोके । स प्राप्य विपुलर्द्धिं जने सौभाग्यं लभते ॥ १५७ ॥ जिनशासने भक्तिः पण्डितगोष्ठी

---

151 A ओहं थुथुकय 154 C ट्ठावेवि उट्ठिज्जइ 155 C जोव्वण 156 B परिग्गहि 157 C पावइ विउल

जिण-सासणम्मि भत्ती पंडिय-गोट्ठी विसिट्ठ-संसग्गी ।
मुणिवर-दाण-पसंगो न होइ थेवेहि पुण्णेहिं ॥ १५८ ॥

न य बाहइ कमल-वणं अप्पा पीणइ पिएइ मयरंदं ।
एसो भमर-जुवाणो केणइ निउणत्तण-गुणेण ॥ १५९ ॥

लज्जिज्जइ जेण जणे मइलिज्जइ निय-कुलक्कमो जेण ।
कंठट्ठिए वि जीए मा सुंदर तं कुणिज्जासु ॥ १६० ॥

आरोग्ग-सारियं माणुसत्तणं सच्चसारिओ धम्मो ।
विज्जा निच्छय-सारा सुहाइँ संतोस-साराइं ॥ १६१ ॥

पत्तम्मि य पाहुणए किं काही दुग्गओ तुरंतो वि ।
अंधो मलिएहि लोयणेहिं अंधो च्चिय वराओ ॥ १६२ ॥

जेण ण किंचि व कज्जं तस्स वि घरमागयस्स जे सुयणा ।
निच्चं पहसिय-वयणा निय-सीसं आसणं देंति ॥ १६३ ॥

विणु धम्मिं हियइच्छियइँ आसावहि वट्टंति ।
कंडुकविलु जिमु काउरिस परलालइ घुंटंति ॥ १६४ ॥

॥ इति गाथाकोशः ॥

विशिष्टसंसर्गः । मुनिवरदानप्रसंगः न भवति स्तोकैः पुण्यैः ॥ १५८ ॥ न च बाधते कमलवनं आत्मानं प्रीणयति पिबति मकरन्दम् । एष भ्रमरयुवा केनचित् निपुणत्वगुणेन ॥ १५९ ॥ लज्जते येन जने मलिनीक्रियते निजकुलक्रमः येन । कण्ठस्थिते अपि जीवे मा सुन्दर तत् कुर्याः ॥ १६० ॥ आरोग्यसारं मानुष्यं सत्यसारको धर्मः । विद्या निश्चयसारा सुखानि संतोषसाराणि ॥ १६१ ॥ प्राप्ते च प्राघूर्णके किं करिष्यति दुर्गतः त्वरमाणः अपि । अन्धः मर्दिताभ्यां लोचनाभ्यामन्धः एव वराकः ॥ १६२ ॥ येन न किंचिदपि कार्यं तस्यापि गृहमागतस्य ये सुजनाः । नित्य प्रहसितवदनाः निजशीर्षं आसनं ददति ॥ १६३ ॥ विना धर्मेण हृदयेप्सितानि आशापथे वर्तन्ते । कण्डुकपिलाः यथा कापुरुषाः परलालां पिबन्ति ॥१६४॥

इति गाथाकोशः ।

160 B मयलिज्जइ, कुलक्कमो 161 A आरोग्ग. 163 D दिंति

Index of Verses

अच्चतनिम्मलाण वि ९३
अट्ठत्तणाइ बालया १२५
अणवरय चिय देंतो १४४
अणुयत्तह भणह् ४८
अणुयत्तिय नच्चाणइ २९
अत्थक्कु जणए ३८
अद्दिट्ठे वि खलयणे ५१
अन्नह परिचिंतिज्जइ ११०
अन्ने भणंति जणइणह ११६
अभणंताण वि १२४
आरोग्गमारिय १६१
आवंति य एवंति २४
आलत्त चिय हसइ ५९
उच्च न सिक्खिओ ४६
उच्चामणो महिल्थो २०
उच्छू महुरो मोमो ४९
उच्छू सहावमहुरो ६३
उत्तमजणसमग्गो १३८
एक्कसुकएण तुम्ह ११
एक्को खमाए सोमो ७३
एय गाहाकोस १५७
एमा सत्तिपहारे ६८
एह न चित महादुसह १३१
ओहय अच्छइ १५१
कज्जम्मि समावडिए ३२
कडुयवयणेहि ६६
कण्हस्स कालिआ १०६
कत्थइ न करइ ५
करिणो करिराघट्टे १०१
कह तस्स रुणियव्व ३४
कह नाम तस्स १२
काले उवणिज्जंतो ७६
किं अच्छह कीसत्था १८
किं त मेह पल्लवह ८०
का कुवल्याण गय ४७
को व न दुक्ख १०७
खलमग्गे परिहरिए ८८
गयणम्मि गहा ३
गुज्झस्स मन्तिहाण १३३
गुणजाल्वद्धमूले १३१
गुणवतयाण जाणह १२३
चय महिल मुह ५८
छज्जइ पहुस्स २५
छद जो अणुयत्तइ २३
छुल्लुच्छलेइ ज ४१
जइ कचण गिरीओ ७१
जइ वि नमा ३३
जइ वि तिणयणु ११९
जस्स ण वच्चेइ जणा १२८
जह जह अणुयरिज्जइ ८३
जह मूसयस्स एगेण १२२
जह सरमे तह १३७
ज उप्पलस्स पत्तेण ६४
ज दुज्जणस्स सुयणो ७८
जाणइ सुयघयारे १२७
जा तइलुक्कह नाह ११५
जासि चेव नईण ९४
जिणमासणम्मि भत्ती १५८
जेण ण किंचि वि १६३
जेण विणा नवि ८४

जेहिं च्चिय उब्भविया ८९
जो गुडकयाए ५०
जो जस्स नियसहावो ८७
जो जम्म वट्टए ९७
जो दुज्जणेण मेत्ती ६९
जोन्हाजलेण चंदो ९६
जोन्हाजलेण भुवणं १४०
जो मक्कय न-याणइ ४५
डहए सुयणविओगो ७
तइ पहु धणिय ५५
तत्तियमेत्त जपह ४३
त गाह ज जरिज्जइ ४२
त जपंति सुपुरिसा ८५
त जि सरीर त ५४
त तत्तिय जल १४७
त नत्थि नरेसर ९२
त मित्त कायव्व १३४
तिसु जे अदिट्ठपुव्वा ७४
तुट्ठा होंति मणुस्सा १९
ते धन्ना जे धम्म १५
थक्के भणिय मोहइ ७९
थेवा वि सा गणिज्जइ १४६
थेवेहि वि होइ १२१
दिज्जइ धणु मग्गताह १४१
दुज्जणसंसग्गीए ७०
दूरत्थो डहइ रवी ६
दूरोणामियमुहा १५३
देज्जसु मा गवेज्जसु १४३
धन्नाण हियं च सिय ६७
धणु गुणणाउ ११४
नउ वि करतह १०९
न य ग्गाहइ कमलवण १५९
न वि त करेइ माया १७
न हु वइमरिय १४
नाऊण य विण्णाण ७१
ना मज्जइ ना पिज्जइ १४८
नागेहि वण नागेहि ९१
निज्जरियजरामरण १
नीउ गणेण रच्चइ ३९
नीय अइक्कमंतो ३२
नीय च लद्धपसर ७८
न्हायस्स य धोवत्ती ७७
पडिवयणसमत्थेण ७२
पत्तम्मि य पाहुणए १६२
परतत्तितग्गयमणा ८६
परिहणु परकरेहिं १५४
पियजणअपत्तभोगा ६१
पियपाहुणआगमणे १३
पुत्तय विहिवसि ११८
पुव्वकयअसुह १२६
बज्झइ मंतेहिं ३०
बद्धसिणेहो १३५
बलिबंधण पेक्खेवि १४२
बीहेयव्व दुज्जण ३७
भद्द पहू सुयाण ३६
भवियाण त महायस १५६
भुवणप्फालु वि ११३
मज्झत्थेण वि समिणा १३६
मज्झे जडाण १२०
महिलाण एस पयई ६०
महुरवयणेहिं ६५
महुरेण जिणह कडुय १०
मा दोसु च्चिय १२९
रत्ता पेच्छति गुणा १००
रत्तो दुट्ठो मूढो ९८
रायमिचोरहरिए १४५
रोसस्स खमा दंडो ३५
लज्जिज्जइ जेण जणे १६०
लट्ठी गरिम वडेवर ५६
विउलु महयलु ११२
विणु धम्म हियइच्छियइ १६४
विवरीया धेरमई ५३
विसमसहावम्मि जणे १०४
विहिणा वि नडिज्जतो १११
विहिविहिय च्चिय ११७
वुज्झति नाम भाग ४४
सइयाण मग्गरत्ता १४९

सब्भावनेहमइए १०२
सब्भाविय सिणेह १३२
सरिसे माणुसजम्मे ९५
सव्वस्स एम पयई ३१
सव्वायरेण तइया १५०
सव्वे ताह् पमत्था ८
सव्वो गुणेसु रज्जइ १३०
सव्वो परस्स पेच्छइ ९९
सव्वो पुव्वकयाण १०८
सहइ न वड्डूप २६
सहस त्ति पीइमता २१
सहेवपडिय ५२
सतगुणविप्पणासे ८
सतेहि असतेहि ९
सा माया गो य १६
सिरि एकोत्त पलियइ १५५
सिह पलियउ मुहु ५७
सीस पलियपलित्त १५२
सुयणस्स दुज्जणा ८२
सुयणाण नेउराण ९०
सुयणं मच्चगमिद्धे ७
सुयणो चिरम्मि ८०
सुयणो न चेव २७
सुयणो सरलसहावो ८१
सुलभो विमाणवासो ६२
सोहियमववहारो १०५
हीरति जे गुणेहि १०३

SHIVAJI UNIVERSITY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES

Vol III

Saptaśatīsāra With Bhāvadīpikā

of

Vema Bhūpāla

along with the

Chappaṇṇaya-Gāhāo

(Text and Chāyā)

Edited by

Dr. A. N. Upadhye, M A D Litt
Dean, Faculty of Arts,
Shivaji University, Kolhapur

SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR
1970